

“Parker and sons” of “Parker and slaves”? **De *familia* in het Romeinse handelsbedrijf**

Wim Broekaert

(RSRC Working Paper 2009-12-03)

In de handelswereld, of beter in het economische leven van Rome tout court, spreekt het natuurlijk voor zich dat de initiatiefnemer van een commerciële onderneming niet altijd persoonlijk kon of wilde zorgen voor de praktische uitwerking. Verplichtingen in andere sectoren, zoals het bekleden van een politiek of religieus ambt, konden iemand verhinderen zelf het verloop van zijn economische belangen te regelen. Ook door de spreiding van investeringen over ver uit elkaar liggende ondernemingen, het risico van zeereizen en de noodzaak van een constante verplaatsing of uithuizigheid kunnen sommigen een persoonlijke deelname dikwijls als weinig aantrekkelijk of fysiek niet haalbaar hebben ervaren. In deze gevallen kon de initiatiefnemer vertegenwoordiging als oplossing invoeren. Naast het oplossen van deze praktische problemen zorgde het inschakelen van tussenpersonen tussen de eigenlijke handelaar en de eindverbruiker bovendien ook voor potentiële schaalvergroting, tijdswinst, kostenbesparing en de mogelijkheid over een ruimere geografische sector actief te zijn. Vertegenwoordiging en uitbesteding via betrouwbare agenten maakt een commerciële onderneming van welke aard ook daarom steeds efficiënter dan wanneer de handelaar in elk stadium alle zaken in persoon afhandelt.¹

Een cruciaal probleem in vele handelsondernemingen was echter dat een directe communicatie tussen opdrachtgever en vertegenwoordiger bemoeilijkt werd door de gebrekkige informatie, trage communicatie, geregelde verplaatsingen en de dikwijls grote afstand die hen scheidde. De aard van het commerciële bedrijf brengt immers met zich mee dat een handelaar en zijn personeel zich precies verplaatsen tussen een regio waar handelswaar in overvloed aanwezig is en een regio waar schaarste heerst of een stabiele afzetmarkt kan worden gevonden. Net zoals andere pre-industriële samenlevingen probeerde Rome dit probleem op te vangen door het inschakelen van personen die niet alleen qua betrouwbaarheid en ondernemingsgeest geschikt leken als vertegenwoordiger, maar daarboven nog eens door verwantschaps- of vertrouwensrelaties aan de handelaar zelf waren verbonden. In een wereld van moeilijke communicatie en onvolledige informatie was deze vorm van ‘nepotisme’ perfect te kaderen, maar betekende wel dat de organisatie van een onderneming soms zou worden toevertrouwd aan mensen met minder uitgesproken commerciële capaciteiten dan anderen, die echter niet tot de *familia* behoorden. We bekijken hier de inbreng van leden van de *familia* op drie niveaus, nl. de rol van personen *in potestate*, de *liberti* en de samenwerking van een *familia* in een *societas*.

1. De commerciële rol van personen *in potestate*

1.1. Inleiding

Het spreekt voor zich dat voor het opzetten van een handelsorganisatie de initiatiefnemer in de eerste plaats een beroep zal hebben gedaan op de leden van de eigen *familia*. Binnen deze grenzen zijn immers voldoende arbeidskrachten aanwezig die onder de *potestas* of het juridische beslissingsrecht van de heer des huizes vallen of op andere manieren aan hem verplicht zijn en dus zonder veel problemen in het handelsbedrijf kunnen worden ingeschakeld. Wanneer Cicero het e.g. heeft over de

¹ Greif, 1989, 857-858; Kohn, in druk.

negotia van L. Aelius Lamia, schrijft hij dat de man zijn *procuratores*, *liberti* en *familia* inschakelde om zijn zaken te behartigen.² Zo ook wordt van Lichas, één van de figuren uit Petronius' *Satyricon*, verteld dat hij niet alleen zelf als *dominus navigii* optrad, maar ook inkomsten betrok uit *fundi* en een *familia negotians*.³

Het grote economische voordeel van de *familia* volgt rechtstreeks uit de juridische omkadering van de *potestas*. Wie de *potestas* bezit, kan geruggesteund door de Romeinse wet immers volledig onafhankelijk van de personen *in potestate*, zoals een zoon of een slaaf, de professionele beslissingen nemen en elk de plaats in de onderneming toekennen die hem het beste lijkt. Een investering in de opleiding van de personen *in potestate* ging dus nooit verloren, want zou steeds in het voordeel worden gebruikt van wie de *potestas* bezat. Bovendien vallen in theorie de opbrengsten die een persoon onder *potestas* realiseert, toe aan wie de *potestas* uitoefent.⁴ Zo is het de gewoonste zaak dat een vader (*pater familias*) zijn zoon zal opleiden om beroepshalve in zijn voetsporen te stappen. Een zoon die het beroep van zijn vader zal overnemen, vertrekt reeds vanuit een voordelige positie: hij kan gebruik maken van diens handelservaring en –contacten en vindt a.h.w. het pad voor zich gebaand; de know-how en relaties blijven dus bewaard. Dikwijls had een kind ook geen andere keuze: in pre-industriële samenlevingen was het veelal de gewoonte dat de zoon het beroep leerde van de vader en hem later opvolgde.⁵ Om dezelfde reden kan ook een meester (*dominus*) beslissen zijn slaven te lanceren in een onderneming die dicht aanleunt bij zijn eigen beroep: hij beschikt reeds over de nodige expertise en vaak ook de infrastructuur om het handelsbedrijf op te starten en kan op die manier hopen dat zijn investeringen snel vruchten zullen afwerpen. Dat meesters wel degelijk begaan waren met de opleiding van hun slaven als een uitgestelde economische investering, wordt mooi geïllustreerd door Plutarchus, wanneer hij beschrijft hoe Crassus persoonlijk betrokken was bij het onderricht van zijn *familia* en het de taak van een *dominus* vond zijn slaven als *ὄργανα μίσυχα*, een omschrijving die probleemloos als “arbeidskapitaal” kan worden geïnterpreteerd, een plaats te geven in de activiteiten van de *familia*.⁶

Slaven leverden bovendien gratis arbeid, zodat het geld nodig om de onderneming op te zetten en vervolgens gaande te houden, gereduceerd kon worden. Hoe belangrijk dit principe wel was, blijkt duidelijk uit een vergelijking met de kostenverdeling van een middeleeuwse of vroegmoderne transportonderneming. Arbeidskosten namen doorgaans de grootste hap uit het budget van een schipper. Zo is e.g. bekend dat een Genuëes schip dat in de 15de eeuw uitvoer naar Chius ca. 5000 lira

² Cicero, Ep. ad Fam. XII, 29, 2 (*tantum velim existimes, si negotia Lamiae, procuratores, libertos, familiam quibuscumque rebus opus erit defenderis, gratius mihi futurum quam si ea tua liberalitas pertinuisset ad rem familiarem meam*).

³ Petronius, Sat. CI (Lichas Tarentinus, homo verecundissimus et non tantum huius navigii dominus quod regit, sed fundorum etiam aliquot et familiae negotiantis, onus deferendum ad mercatum conducit).

⁴ D. XLI, 1, 10, 1 (*ipse enim, qui in potestate alterius est, nihil suum habere potest*); Gaius, Inst. II, 86 (*Adquiritur autem nobis non solum per nosmet ipsos, sed etiam per eos, quos in potestate manu mancipio habemus; item per eos servos, in quibus usumfructum habemus; item per homines liberos et servos alienos, quos bona fide possidemus: de quibus singulis diligenter dispiciamus*). Voor een *filius* onder *potestas* werd deze regel wel ingeperkt door rechtsprincipes als het *peculium castrense* en *peculium quasi castrense* die hem wel de mogelijkheid gaven over zelf verdiend geld te beschikken.

⁵ Veyne, 1961, 228: “Car, dans la société romaine comme dans toute société préindustrielle, la question du choix d’un métier ne se posait que dans les classes élevées; dans les autres il allait de soi qu’on faisait le métier de son père. Fuir le métier paternel, c’était risquer de tomber parmi les éléments flottants de la société.”

⁶ Plutarchus, Crassus II, 7 (*αὐτὸς ἐπιστατῶν μανθάνουσι καὶ προσέχων καὶ διδάσκων, καὶ ὅλως νομίζων τῷ δεσπότῃ προσήκειν μάλιστα τὴν περὶ τοὺς οἰκέτας ἐπιμέλειαν, ὡς ὄργανα ἔμψυχα τῆς οἰκονομικῆς*).

waard was, maar dat de kapitein 4500 lira had besteed om het schip te bemannen.⁷ Omdat een schip bovendien hopelijk meerdere vaarten zou kunnen volbrengen, woog de kost van de bemanning nog veel zwaarder door. Hoewel deze verhouding tussen de lonen en de waarde van het schip natuurlijk niet zomaar over te zetten is naar de Romeinse periode, geven de cijfers wel aan dat het voor een Romeinse handelaar bijzonder interessant kon zijn zijn slaven klaar te stomen voor een leven aan boord van zijn schepen. Het belang van goedkope werkkrachten in het handelsbedrijf wordt ook goed geïllustreerd door de faam die handelaars van het eiland Bermuda in de 18de eeuw hadden weten op te bouwen.⁸ Bemanningslijsten van de boten laten zien dat de schippers steeds meer eigen negerslaven aan boord gingen inzetten, die niet uit Afrika waren geïmporteerd, maar voortkwamen uit de natuurlijke aangroei van de slavenpopulatie. Hoewel de slaven in dit geval wel een maandelijks vergoeding kregen, lagen hun lonen ver onder de huurprijzen die normaal voor de bemanning werden voorzien. In een periode waarin slaven bijna uitsluitend op plantages werkten, plaatste deze beslissing de schippers van Bermuda in een bijzonder gunstige positie: door zich op die manier te verzekeren van een beperkte investering voor elke handelsreis en van een constante aanvoer van werkkrachten, slaagden zij er continu in ladingen te verschepen tegen vrachtlonen die ver onder de prijs lagen die hun collega's vroegen. Naast het inzetten van slaven hadden de meeste schippers van Bermuda ook hun zonen als werkkrachten aan boord. Deze organisatie, waarbij in belangrijke mate en vaak zelfs exclusief gesteund werd op de arbeid geleverd door leden van de familie, lijkt bijzonder goed op het exploitatiemodel dat in Rome kon worden toegepast. Een dergelijke arbeidsverdeling, gedomineerd door het *familia*-concept, kan voor het handelsbedrijf trouwens in elke pre-industriële samenleving worden getraceerd. Zelfs tot ver in de 19de eeuw werden familierelaties als standaardoplossing ingeroepen om het probleem van de afstand van de afzetmarkten, onvolledige en trage informatie en lange bevoorradingslijnen te overwinnen.⁹

Het voorbeeld van Bermuda laat zien hoe kooplieden die wél konden steunen op een brede slavenbasis, de mogelijkheid hadden hun concurrenten uit de markt te prijzen. Zeker wanneer door oorlogen, epidemies of welke reden ook de beschikbare arbeidsreserves die konden worden ingehuurd onder druk kwamen te staan, toonde de inschakeling van slaven zich bijzonder interessant. Een handelaar die alle antecedenten van zijn werkkrachten kende, beschikte in een wereld van trage en moeilijke informatieverbreiding ongetwijfeld over een gunstige uitgangspositie. Als de *dominus* immers niet permanent aanwezig was, verkreeg enkel de vertegenwoordiger cruciale informatie over de variabelen van het handelsbedrijf, zoals prijsevoluties of waren aanbod, en hing het welslagen vooral van zijn alertheid en inschattingsvermogen af. Deze noodzaak te vertrouwen op de capaciteiten van een vertegenwoordiger die over meer relevante data beschikte dan de initiatiefnemer van een handelsonderneming staat bekend als het probleem van asymmetrische informatie.¹⁰

Naast de strikt economische voordelen gebaseerd op de formele juridische verhouding van beide partijen moet ook de informele waarde van de vertrouwensrelatie tussen de *pater familias* en zijn *familia* in rekenschap worden gebracht. De *dominus* kende het karakter, de betrouwbaarheid en capaciteiten van zijn slaven en kon dus het best oordelen in welke sector zij het meest productief zouden zijn en het best konden worden ingeschakeld. Niet iedereen gaat immers op dezelfde manier om met zelfstandigheid en verantwoordelijkheid of met het afwegen van risico tegenover veiligheid.¹¹

⁷ Kohn, in druk.

⁸ Jarvis, 2002, 595-605.

⁹ Zie hiervoor Shafer, 1952.

¹⁰ Dit probleem kon pas in de 19de eeuw op enigszins succesvolle manier worden aangepakt door introductie van de draadloze telegrafie en onmiddellijke communicatie.

¹¹ Voor het belang van het strikt individuele karakter als positieve of negatieve factor in het handelsbedrijf, zie

Een correcte beoordeling was hier van het grootste belang, omdat de slaven ook na hun vrijlating dikwijls een gelijkaardige functie bleven vervullen voor of in samenwerking met hun patroon.¹² Het toekennen van de meest geschikte plaats in het handelsbedrijf aan elke slaaf betekende dus niet alleen een optimalisering van de onmiddellijke inzet van werkkrachten, maar zou door de ervaring die de slaaf kon opdoen, idealiter ook na de *manumissio* vruchten kunnen blijven afwerpen voor de *dominus*. Slaven van de tweede generatie die in het huis van de *dominus* waren geboren, groeiden bovendien op met de evidentie van een afhankelijkheidsrelatie waarin gratis geleverde arbeid met het vooruitzicht van een vrij bestaan voor zich sprak.

Was de *dominus* zelf ook actief als handelaar, hetzij aan boord van een schip, hetzij in een atelier met shop, dan zorgde het voortdurende contact met zijn slaven zowel voor een intensivering van de vertrouwensrelatie als voor een doorgedreven controle. Men kan aannemen dat bij een dergelijke taakverdeling, ondanks het statusverschil en de ongelijke verdeling van de opbrengsten van de onderneming, in de praktijk de sociale verschillen tussen *dominus* en slaaf door hun wederzijds vertrouwen en goede relaties deels genivelleerd werden.¹³ Een succesvolle handelonderneming steunde immers onvermijdelijk op een intensieve samenwerking en zeker een handelsreis over zee vroeg een goede onderlinge verstandhouding, wederzijds vertrouwen en degelijke afspraken.¹⁴

1.2. *Actio de peculio, actio de in rem verso en actio quod iussu*

Wanneer nu een vader zijn zoon of een meester zijn slaaf in dezelfde professionele sector wil laten opereren als hijzelf, moet de zoon of slaaf natuurlijk over een zekere mate van handelingsvrijheid kunnen beschikken, zodat zijn vader of meester niet constant elk aspect van de onderneming moet superviseren. Zeker wanneer de activiteiten zich op geruime afstand van de verblijfplaats van de vader of meester kunnen afspelen, zoals voor handel inderdaad het geval kan zijn, moeten zekere grenzen worden gecreëerd binnen dewelke de zoon of slaaf onafhankelijk kan optreden. Bovendien moet hij in staat zijn, in te spelen op een steeds veranderende situatie van vraag en aanbod: de commerciële bewegingsvrijheid van een zoon of slaaf al te zeer beperken zou immers tal van interessante en winstgevende handelsmogelijkheden van tevoren uitschakelen. Voor een deel werd dit probleem opgelost door het uitreiken van een *peculium*, een bedrag dat de zoon of slaaf een zekere financiële zelfstandigheid gaf, de middelen die nodig waren om een handelonderneming of atelier op te richten dan wel een schip, winkel of atelier zelf.¹⁵ Hoe dit concreet in zijn werk kon gaan, illustreren de eerste verzen van Plautus' *Mercator*.¹⁶ Daarin staat beschreven hoe een vader zijn zoon de opdracht gaf zich in de overzeese handel te lanceren. Hij voorzag hem dadelijk van alle noodzakelijke elementen om een succesvolle onderneming op te starten: de vader liet een schip bouwen, kocht handelswaar in en gaf zijn zoon bovendien een som geld mee om onkosten tijdens de reis te dekken (i.e. het *peculium*).

Bruchey, 1958, 273-275.

¹² Cf. *infra*.

¹³ De genegenheid van de *dominus* jegens zijn slaven werd misschien ook vaak gemotiveerd door het feit dat zij zijn natuurlijke kinderen waren. Zie hiervoor Los, 1995, 1031-1032.

¹⁴ Zie Vickers & Walsh, 1999, 17-18.

¹⁵ Garnsey, 1982; Kirschenbaum, 1987, 30-72; Love, 1991, 136-143; López Hugué, 2003.

¹⁶ Plautus, *Merc.* 87-97 (*aedificat navem cercurum et mercis emit, parata navi imponit, praeterea mihi talentum argenti ipsus sua adnumerat manu; servom una mittit, qui olim puero parvulo mihi paedagogus fuerat, quasi uti mihi foret custos. his sic confectis navem solvimus. Rhodum venimus, ubi quas merces vexeram omnis ut volui vendidi ex sententia. lucrum ingens facio praeterquam mihi meus pater dedit aestimatas merces: ita peculium conficio grande*). In de voorgaande verzen laat de zoon, die hier immers aan het woord is, wel uitschijnen dat de zeereis zijn eigen keuze was, maar de eerste verzen van de twee *argumenta* van de komedie laten zien dat alles gebeurde op aansturen van de *pater familias* (*Arg. I, 1: missus mercatum ab suo adolescens patre; Arg. II, 1: mercatum asotum filium extrudit pater*)

Daarnaast liet hij een vertrouwenspersoon, de slaaf die de jongen had helpen opvoeden, mee inschepen. In Rhodos kan de zoon de lading met een grote winst verkopen, zelfs meer dan zijn vader had voorzien (*praeterquam aestimatas*), en slaagde er op die manier in zijn *peculium* te spijsen (*peculium conficio grande*). In alles blijkt het beslissingsrecht van de vader: hij kiest de handelswaar en waarschijnlijk ook de bestemming (cf. *missus* in het eerste *argumentum*), stuurt iemand mee ter controle en stelt een minimumbedrag vast dat de zoon voor het cargo moest zien te krijgen. Voor de zoon is in dit geval niets anders dan de uitvoerende rol weggelegd, maar dit hoeft zeker niet altijd zo te zijn: de toepassing van het *peculium*-principe is er immers net op gericht de zoon of slaaf een zekere zelfstandigheid te bieden. Misschien kan de strenge controle door de vader in Plautus' verhaal verklaard worden door het feit dat hij zijn zoon voor het eerst alleen op een handelsmissie uitstuurde. Mogelijk zou de zoon meer vrijheid krijgen naarmate hij zijn sporen in de commerciële wereld had verdiend.

Hoewel een dergelijke strikte verdeling van het takenpakket in een financierende en uitvoerende rol een nauwkeurig gereguleerd samenwerkingsverband suggereert, is toch nergens in de Digesten vastgelegd dat de schenker van het *peculium* aanspraak kon maken op een deel van de winst die met het *peculium* werd gerealiseerd. Dit impliceert dat de ontvanger van rechtswege dus eigenlijk niet optreedt als een vertegenwoordiger, al wordt de zoon of slaaf wel in een positie geplaatst die het hem mogelijk maakt van bijzonder nut te zijn voor zijn vader of meester: informeel kan het *peculium* dan wel de oneigenlijke rol aannemen van een lening, waarbij de schenker de praktische afhandeling van de onderneming overlaat aan de ontvanger.¹⁷ Eventuele afspraken over de verdeling van de winsten konden dan worden vastgelegd in een *praepositio*. Mogelijk had Plautus een dergelijke regeling voor ogen toen hij schreef over het minimumbedrag dat de vader verwachtte te realiseren: dit kon één van de elementen zijn die in een *praepositio* kon worden opgenomen.

De begunstigde kon in principe zelf beslissen op welke manier hij het *peculium* zou gebruiken. Omdat de som geld in de praktijk evenwel vaak werd geschonken met de bedoeling in de winsten te delen, moeten vaak afspraken gemaakt zijn tussen schenker en ontvanger over de precieze doelstelling die het *peculium* zou krijgen. Frases als *voluntate domini* of *permissu domini* suggereren althans dat tussen de slaaf en zijn meester eerst een akkoord werd bereikt over de economische sector waarin de slaaf het geld zou gebruiken.¹⁸ Ook de beschrijving die Plautus biedt wijst in dezelfde richting. Hoewel het *peculium* rechtswege eigendom bleef van de schenker, werd het de facto beschouwd als eigendom van de ontvanger en keerde gewoonlijk enkel bij zijn dood terug naar het patrimonium van wie de *potestas* uitoefende. Was de begunstigde een slaaf, dan vormde het *peculium* doorgaans de basis van het bedrag waarmee hij zich eens zou kunnen vrijkopen. Het eventuele surplus bleef zijn eigendom.¹⁹

Bovendien fungeert het *peculium* als een wissel op de toekomst: het creëren van een zekere financiële onafhankelijkheid stimuleert de zoon of slaaf om hun zaken nauw ter harte te nemen. Als de schenker in een *praepositio* de ontvanger daarenboven een opdracht heeft gegeven die volledig in de lijn ligt van de activiteiten die de ontvanger vóór het ontvangen van zijn *peculium* reeds uitoefende, kan de opdrachtgever er met een grotere zekerheid van uitgaan dat zijn belangen op een correcte manier

¹⁷ Andreau, 2004.

¹⁸ Cf. e.g. D. XLVI, 3, 35, pr. (*quod seruus ex peculio suo credidisset aut deposuisset, id ei, siue uenisset siue manumissus esset, recte solui potest, nisi aliqua causa interciderit, ex qua intellegi possit inuito eo, cuius tum is seruus fuisset, ei solui. sed et si quis dominicam pecuniam ab eo faeneratus esset, si permissu domini seruus negotium dominicum gessisset, idem iuris est: uidetur enim uoluntate domini qui cum seruo negotium contraheret et ab eo accipere et ei soluere*). Zie ook Fabre, 1981, 272-282.

¹⁹ D. XV, 1, 53 (*si Stichus peculium cum manumitteretur ademptum non est, uidetur concessum: debitores autem conuenire nisi mandatis sibi actionibus non potest*).

zullen worden behartigd. Tevens kan men zich indenken dat bij slaven met een zekere verantwoordelijkheid en kapitaal om te investeren, de verleiding om te vluchten vermindert: vluchten zou immers gelijkstaan aan het verlies van de mogelijkheid het *peculium* te doen aangroeien en voldoende te verdienen om op een wettelijke manier zijn vrijheid te kopen. Deze psychologische motivatie kan tot op zekere hoogte vergeleken worden met de toelating die de schippers uit Bermuda aan hun slaven gaven om naast de onderneming van de schipper zelf, ook voor eigen rekening wat handelswaar aan boord te nemen.²⁰ Deze situatie was voor de negerslaven blijkbaar zo gunstig, dat bijzonder weinig slaven probeerden te vluchten en zij bijna consequent hun vrijheid weigerden. Ook de supercargo's, de vertegenwoordigers van de handelaars uit de Indische Compagnieën, kregen om hun betrouwbaarheid te stimuleren gelijkaardige voordelen aangeboden: zij mochten aan boord van de schepen van de Compagnie eigen producten verschepen, kregen een aandeel in het totaalcargo of hadden recht op een commissie op de gemaakte winsten na de terugreis.²¹ De financiële mogelijkheden en bescherming in dienst van een meester of werkgever bleken in veel pre-industriële maatschappijen duidelijk aantrekkelijker dan een vrij maar onzeker bestaan waarin zij zelf moesten zorgen voor een inkomen. Het lijkt dan ook waarschijnlijk dat slaven in het Romeinse handelsbedrijf om dezelfde redenen minder tot vluchten geneigd waren dan hun collega's die op de *latifundia* moesten werken. Een gelijkaardige redenering bracht ook de *liberti* in Rome ertoe hun professionele relatie met de vroegere *dominus* ook na de *manumissio* verder te zetten.²² De *dominus-patronus* motiveerde zijn slaven en vrijgelatenen door hen te verzekeren dat de voordelen die zij op korte termijn konden winnen door het verbreken van de relatie – onwettige vrijheid, zelfstandigheid en misschien een eenmalige financiële winst door diefstal of het doorspelen van foutieve informatie – niet zouden opwegen tegen de begunstiging en profijt die hen te beurt zouden vallen bij een samenwerking van langere duur. Eventueel kon de *dominus* hier ook aanvullend gebruik maken van de mogelijkheden van een *collegium*: omdat ook slaven toegelaten waren tot verenigingen, zij het enkel met de instemming van hun meester, kon hij hen introduceren in het *collegium* waar hijzelf lid van was om hen op die manier binnen te loodsen in een kluwen van commerciële netwerken.²³ Die zouden hen van pas komen in de uitoefening van hun beroep, zowel tijdens de periode dat zij slaaf waren als na hun vrijlating. Indirect functioneerde deze toelating als een drukingsmiddel: omdat de *dominus* de begunstiging op elk moment kon terugroepen, werd de slaaf aangespoord zich zo goed mogelijk te richten naar de wensen van zijn meester. Deed hij dit niet, dan kon zijn meester hem steeds opnieuw uit het interessante netwerk weren en hem de kwetsbaarheid laten voelen van dit voorrecht, die mobiliteit naar een wereld gedomineerd door vrije mensen. In zekere zin kon hetzelfde principe toegepast worden op vrijgelatenen: hoewel de *libertus* als burger geen toelating nodig had van zijn patroon om het lidmaatschap van een vereniging te ambiëren, spreekt het voor zich dat de impact van het woord van de patroon in de vereniging zwaarder doorwoog dan dat van zijn *liberti*. De functies die de vrijgelaten Aufidius in de vereniging van graanhandelaars konden uitoefenen waren ongetwijfeld deels terug te voeren op de invloed van hun *patronus* Aufidius Fortis, *quinquennalis perpetuus* van het *collegium* en municipaal magistraat. Mochten zij niet in goede verstandhouding met hun patroon

²⁰ Jarvis, 2002, 606-608 en 613.

²¹ Zie hiervoor Davis, 1972, 147-148 en Lee-Whitman, 1982, 22-25. Vaak werden wel restricties uitgevaardigd over de aard van de goederen die de supercargo's mochten inschepen. De Compagnieën stimuleerden hen vooral luxeproducten met een interessante waarde-volume-verhouding zoals koraal, muskus of diamanten mee te nemen, zodat voor hun werkgevers zo min mogelijk transportruimte verloren ging. Toch mocht de bemanning van schepen van de Oost-Indische Compagnie 5% van de laadcapaciteit vullen met eigen producten, een percentage dat bij schepen met een tonnage van 400 ton en meer aanzienlijke winsten kon opleveren.

²² Voor de *liberti*, zie infra.

²³ Zie Tran, 2006, 49-54 voor de *servi collegiati*.

hebben geleefd, lijkt een dergelijke promotie in het verenigingsleven weinig waarschijnlijk. Of de Aufidii ook al als slaven door Fortis in de vereniging waren geïntroduceerd, op een moment dat zij hoogstwaarschijnlijk reeds als *magistri navium* of in gelijkaardige posities in het handelsbedrijf van hun meester actief waren, is niet geweten.

Op die manier hoopte de handelaar als *dominus* en *patronus* dus de betrouwbaarheid en eerlijkheid van zijn *servi* en *liberti* te stimuleren: hij probeerde een gunstige situatie te creëren waarbij de vertegenwoordigers zo eerlijk mogelijk zouden optreden vanuit het verlangen hun positie te behouden. Idealiter zou hij er zo voor zorgen dat zij een degelijke reputatie zouden opbouwen op de plaats waar zij actief waren. Als alles goed verliep, zou zijn onderneming een goede naam opbouwen en zo een groter cliënteel bereiken.²⁴ Middeleeuwse handelaars uit de 11de en 12de eeuw, de schippers van Bermuda en de leden van de Indische Compagnieën in de 18de eeuw gebruikten net als de Romeinse *domini-patroni* m.a.w. een zeer gelijkende strategie om ervoor te zorgen dat de vertegenwoordigers hun zaken in verschillende steden steeds correct zouden behartigen: zij boden het commerciële kader, de professionele contacten of de nodige infrastructuur aan, maar de persoonlijke winsten die hun vertegenwoordigers als surplus konden maken hingen in se volledig af van hun eigen initiatief en doorzicht.²⁵

De schenker van het *peculium* bleef wel aansprakelijk voor schulden en verplichtingen die voortkwamen uit de overeenkomsten die de zoon of slaaf op basis van zijn *peculium* met derden sloot. Zijn aansprakelijkheid bleef echter beperkt tot de geldelijke waarde van het *peculium*, maar biedt toch een zekere financiële bescherming voor wie met een *peculium* aan de slag gaat.²⁶ Wanneer schuldeisers nu een proces wilden beginnen tegen de *pater familias* of *dominus*, konden zij een *actio de peculio* instellen.²⁷ Haalde de man daarom financieel voordeel uit de overeenkomsten die zijn zoon of slaaf had gesloten, kon hij ook aangeklaagd worden met de *actio de in rem verso* voor het bedrag dat hij had verdiend, ongeacht de omvang van het *peculium*.²⁸

Het is duidelijk dat deze beperkte aansprakelijkheid van beide *actiones* zeker in het handelsbedrijf voor de contractanten van de zoon of slaaf weinig aantrekkelijk was. Zo was het goed mogelijk dat een commercieel contract een bedrag representeerde dat ver boven het *peculium* reikte. Was de contractant bovendien niet op de hoogte van de omvang van het *peculium*, dan nam hij met zijn investering een bijzonder groot risico. Verloor de zoon of slaaf zijn geld door een onfortuinlijke investering, dan konden de schuldeisers immers slechts een bedrag ter waarde van zijn *peculium* of de som die zijn opdrachtgever had verdiend, terugvorderen. Ongetwijfeld beperkte dit principe de bereidwilligheid om met een zoon of slaaf *in potestate* een contract te sluiten. Daarom werd in het Romeinse recht de *actio quod iussu* gecreëerd: de *pater familias* of *dominus* was nu aansprakelijk voor het volledige bedrag dat in de overeenkomst lag vervat, echter met die beperking dat hij zijn goedkeuring (*iussum*) aan het

²⁴ Voor de theoretische impact van iemands reputatie in een economische onderneming, zie Greif, 1989, 867 met verdere literatuur.

²⁵ Middeleeuwse handelaars: Greif, 1991. Bermuda: Jarvis, 2002; Indische Compagnieën: Morse, 1921.

²⁶ De verantwoordelijkheid van de schenker werd zeer breed geïnterpreteerd, want hij kon zelfs aansprakelijk worden gehouden voor daden van zijn zoon of slaaf *in potestate* die uitdrukkelijk door hem waren verboden: *Etiam si prohibuerit contrahi cum servo dominus, erit in eum de peculio actio* (D. XV, 1, 29, 1). Ook in het hedendaagse commercieel recht kan nog steeds een structuur worden opgezet waarbij de deelnemers van een samenwerkingsverband slechts een beperkte aansprakelijkheid genieten ten bedrage van de investering. Zie hiervoor Minaud, 2005, 227.

²⁷ Aubert, 1994, 65-70.

²⁸ Kirschenbaum, 1987, 72-88.

contract moest hebben gegeven. De achterliggende redenering was dat precies door de goedkeuring van de *dominus* de overeenkomst als het ware met hem was afgesloten. Zo beschikten de contractanten van de zoon of slaaf over een grotere garantie dat hun investering veilig was ingeval de onderneming zelf fout zou gaan. Door de introductie van deze *actio* werd een eerste stap gezet in de richting van volledige en onbeperkte aansprakelijkheid bij vertegenwoordiging, die slechts gerealiseerd zou worden in de *actiones exercitoria et institoria*. Al deze *actiones* maakten deel uit van de zgn. *actiones adiecticiae qualitatis*.²⁹

1.3. *Actio exercitoria en actio institoria*

Een scheepseigenaar of een handelaar die één of meerdere boten in de vaart had, kon zich op enkele dan wel alle schepen en/of handelsreizen laten vertegenwoordigen door een lid van zijn *familia* dat *alieni iuris* was. Als *pater familias* of *dominus* had hij de mogelijkheid door de *praepositio* respectievelijk een zoon of slaaf aan te stellen als *exercitor* en/of *magister navis* aan boord.³⁰ Het grote voordeel van een dergelijke arbeidsverdeling is dat de initiatiefnemer niet continu persoonlijk betrokken moet zijn bij een onderneming die weliswaar mooie economische perspectieven biedt, maar niet verenigbaar is met de verplichtingen van zijn sociale status of teveel van zijn tijd in beslag zou nemen die hij voor andere zaken dient te reserveren. Aan de andere kant plaatst dit arbeidsprincipe de vertegenwoordiger in een positie waarin hij geconfronteerd wordt met een zakelijke verantwoordelijkheid en economische stimula's die hij normaal niet in die mate zou hebben gekend.

De manier waarop de onderneming moet worden uitgevoerd, kan in meerdere of mindere mate vastgelegd worden in de *praepositio*.³¹ De details van de *praepositio* konden worden neergeschreven in een *lex praepositionis*, die de bedoeling van de *exercitor* en de grenzen van de bevoegdheid van de *magister* kenbaar maakten aan de contractanten.³² Het niveau waarop de *pater familias* of *dominus* beperkingen oplegde aan zijn *exercitores*, definieert natuurlijk de mate waarin hij als ondernemer optrad: liet hij zijn *exercitor* enkel de praktische uitvoering over van een handelsbedrijf waarvan de organisatie reeds in alle details was uitgetekend, dan bleef de eigenlijke commerciële inbreng van de *exercitor* zeer gering. Stelde hij de man daarentegen een schip met startkapitaal ter beschikking zonder verdere bepalingen, dan kwamen winst en verlies volledig op rekening van de ondernemingsgeest van de *exercitor*.

Hoewel het dus theoretisch perfect mogelijk is dat slaven in de functie van een volledig zelfstandig opererende *exercitor* of scheepskapitein zonder voortdurende controle worden aangesteld, lijkt het riskant een slaaf dergelijk kapitaal toe te vertrouwen. Door hem een schip ter beschikking te stellen, zou de *dominus* de slaaf als het ware een gedroomde vluchtweg bieden. Het was immers maar al te gemakkelijk voor de *magister navis* de koers te wijzigen en met het schip en de lading een nieuwe bestemming te kiezen of met de bemanning een nieuw bestaan in de piraterij te beginnen. Toch is het hele concept van de *actio exercitoria* precies gericht op een dergelijke handelsorganisatie. Bovendien suggereren enkele passages dat de praktijk misschien wijder verspreid was dan we zouden durven aannemen. Zo laat Lucianus zijn personage Adeimantus verklaren dat, als hij een schip zou bezitten,

²⁹ Voor een algemeen overzicht van de zes *actiones* en een studie van hun chronologie, zie Wacke, 1994; Aubert, 1994, 78-91 en De Ligt, 1999.

³⁰ Gaius, *Inst.* IV, 71 (*tunc autem exercitoria locum habet, cum pater dominusue filium seruume magistrum nauis praeposuerit et quid cum eo eius rei gratia, cui praepositus fuerit, [negotium] gestum erit*); D. XIV, 1, 1, 19 (*si is, qui nauem exercuerit, in aliena potestate erit eiusque uoluntate nauem exercuerit, quod cum magistro eius gestum erit, in eum, in cuius potestate is erit qui nauem exercuerit, iudicium datur*). Voor de *exercitor in potestate*, zie Földi, 1998.

³¹ Voor de bindende kracht van de *praepositio*, zie Aubert, 1994, 9-16.

³² D. XIV, 1, 1, 12 (*igitur praepositio certam legem dat contrahentibus*). Zie ook De Martino, 1958.

hij nu eens zelf zou varen, dan weer zijn slaven zou uitsturen.³³ Plutarchus meldt dat de intelligente slaven aangesteld worden om domeinen te beheren, schepen te exploiteren, handel te drijven en als financiers op te treden.³⁴ Gaius maakt melding van slaven die de *transmarinas negotiationes* voor hun meesters regelen, zonder dat deze op de hoogte zijn van de winsten of verliezen van hun onderneming.³⁵ Ook de slaven van Libanius' vriend Lollianus zorgden tenslotte voor de exploitatie van diens schepen en maakten handelsreizen naar Sinope.³⁶ Het lijkt in elk geval waarschijnlijk dat een meester enkel die slaven een schip toevertrouwde, die hun betrouwbaarheid elders al hadden bewezen. Ook het vooruitzicht van een beloning, onder welke vorm dan ook, kon een slaaf aansporen zich degelijk van zijn taak te kwijten.

Door de *praepositio* was het voor de *exercitor* of *magister* mogelijk in de thuishaven de bemanning aan te werven of onderhoudswerkzaamheden te laten uitvoeren en tijdens de handelsreis in vreemde streken contracten af te sluiten in naam van de afwezige opdrachtgever, nieuwe matrozen in dienst te nemen of het schip te laten herstellen.³⁷ De *lex* kan ook vastleggen voor welke doeleinden het schip mag worden gebruikt, welke producten vervoerd mogen worden, of de kapitein passagiers aan boord mag nemen, of hij het schip mag verhuren, enz. Dezelfde principes gelden wanneer meerdere kapiteins zijn aangesteld.³⁸ Deze *lex* kan de eventuele contractanten van de *exercitor* of *magister* worden voorgelegd als bewijs dat zij inderdaad gemachtigd zijn een dergelijke overeenkomst te sluiten.³⁹ Het spreekt voor zich dat klanten minder geneigd zullen zijn een kapitein onder de arm te nemen die niet over een nauwkeurig opgestelde en onbetwistbare *lex* beschikte. De mogelijkheid de *dominus* op de achtergrond ter verantwoording te roepen bood hen alleszins een grotere zekerheid.

Toch kan men zich indenken dat het opstellen van een al te strikt afgelijnde *lex* de kansen om de onderneming onder optimale voorwaarden af te ronden, belemmerd werden. In een wereld van onvolledige commerciële informatie en instabiele marktsituaties was het soms weinig wenselijk de te volgen route en handelingen tot in de details vast te leggen. Het lijkt veel beter de schipper enige armruimte te geven om de uitwerking van de onderneming af te stemmen op de heersende lokale marktsituatie en daar op te treden waar de beste winsten te realiseren waren. De vrijheid die de *lex* aan de schipper bood kon e.g. ingegeven zijn door zijn reputatie en ervaring of de al dan niet nauwkeurige commerciële informatie waarover de opdrachtgever beschikte: een betrouwbare vertegenwoordiger in een onzekere economische situatie beschikte idealiter over meer speelruimte dan iemand op een vaste bevoorradingslijn met een stabiele afzetmarkt nodig had. Het was ongetwijfeld een gelijkaardige redenering die de handelaar Samuel Smith uit Baltimore er in 1794 toe bracht zijn scheepskapitein de opdracht te geven naar Fort Dauphin te varen “where you will enquire the state of the market and

³³ Lucianus, Nav. XIII (καὶ ἐπιπλέων ἐνίοτε μὲν αὐτός, ἐνίοτε δὲ οἰκέτας ἐκπέμπων).

³⁴ Plutarchus, Lib.educ. VII (τῶν γὰρ δούλων τῶν σπουδαίων τοὺς μὲν γεωργοὺς ἀποδεικνύουσι, τοὺς δὲ ναυκλήρους τοὺς δ' ἐμπόρους τοὺς δ' οἰκονόμους τοὺς δὲ δανειστάς).

³⁵ D. XL, 9, 10 (quod frequenter accidit his, qui transmarinas negotiationes et aliis regionibus, quam in quibus ipsi morantur, per servos atque libertos exercent: quod saepe, adtriti<s> istis negotiationibus longo tempore, id ignorant et manumittendo sine fraudis consilio indulgent servis suis libertatem).

³⁶ Libanius, Ep. CLXXVII, 1 (Οἱ μὲν παῖδες οἱ Λολλιανοῦ πλέουσι, πλέουσι δὲ κατ' ἐμπορίαν εἰς Σινώπην).

³⁷ D. XIV, 1, 1, 3 (magistri autem imponuntur locandis nauibus uel ad merces uel uectoribus conducendis armamentisue emendis: sed etiamsi mercibus emendis uel uendendis fuerit praepositus, etiam hoc nomine obligat exercitorem).

³⁸ D. XIV, 1, 1, 13-14 (si plures sint magistri (...)).

³⁹ D. XIV, 1, 1 (nam cum interdum ignari, cuius sint condicionis uel quales, cum magistris propter nauigandi necessitatem contrahamus, aequum fuit eum, qui magistrum nauis imposuit, teneri, ut tenetur, qui institorem tabernae uel negotio praeposuit, cum sit maior necessitas contrahendi cum magistro quam institore).

either sell there or proceed elsewhere, as you shall find most to our Interest”.⁴⁰ Een dergelijke brede formulering hield, zeker voor de Romeinse opdrachtgever die aansprakelijk was voor de bepalingen in de *praepositio*, toch enig risico in: vaagheid in de opdracht kon door de persoon *in potestate* gemakkelijk geïnterpreteerd worden als een vrijbrief om volledig naar eigen goeddunken op te treden.⁴¹ Een onduidelijke *praepositio* zou de *dominus* of *pater familias* wettelijk verantwoordelijk maken voor een invulling van de onderneming die hij misschien helemaal niet voor ogen had. De opdrachtgever moest dus een moeilijk evenwicht vinden tussen verantwoorde armruimte en onverantwoorde vrijheid. Een *praepositio* waarin de persoon *in potestate* enkele alternatieven werden geboden tijdens de handelsreis, kon hier uitkomst bieden.

Werkte de schipper daarentegen op vaste routes of waren andere vertegenwoordigers van de opdrachtgever aanwezig in de havens langs het traject, kon een meer uitgewerkte *praepositio* meegegeven worden. Zo zou de schipper *in potestate* het wel bijzonder slecht moeten treffen mocht hij op het traject Baetica-Rome geen lading olie vinden om naar de hoofdstad te verschepen. Had de opdrachtgever lokale vertegenwoordigers in de havens, zoals naar alle waarschijnlijkheid het geval was voor de Fadii, dan konden zij de schipper *in potestate* helpen bij het vinden van de handelswaar vermeld in de *praepositio*.

Door de *praepositio* heeft de *pater familias* of *dominus* in elk geval de mogelijkheid het laatste woord in de precieze organisatie van de handelsonderneming te hebben en strijkt hij er wel de winsten van op, maar blijft hij in se buiten het eigenlijke handelsbedrijf.

Omdat het bij een dergelijke indirecte manier van zakendoen voor elke partij van het contract duidelijk moest zijn wie wanneer aansprakelijk was en tegen wie geprocedeerd kon worden in het geval van twist, voorzag het Romeinse recht in de zgn. *actio exercitoria*, die de verantwoordelijkheden van de *exercitor* en/of *magister navis* en zijn opdrachtgever probeerde af te lijnen. Wanneer nl. een scheepseigenaar of een *pater familias* op basis van zijn *potestas* een lid van zijn *familia* het beheer van een maritieme handelsonderneming toevertrouwde en deze op zijn beurt een contract aanging in het belang van de onderneming, kon in principe de *pater familias* of *dominus* niet aansprakelijk worden gesteld voor de daden van zijn zoon of slaaf, omdat hij niet in een directe relatie tot de contractant stond. De *actio exercitoria* stelde de contractant echter wel in staat tegen de opdrachtgever te procederen op basis van de inhoud van de *lex praepositionis*: de achterliggende logica is natuurlijk dat de opdrachtgever, precies omdat hij financieel voordeel haalt uit de onderneming, ook in geval van onenigheid en schuld niet aan een proces mag ontsnappen.⁴² Het is echter wel zo dat de *actio exercitoria* enkel kan worden toegepast voor zover het optreden van de *exercitor* en/of *magister navis* beantwoordt aan de opdrachten die hij via de *praepositio* meekreeg: de opdrachtgever kan uiteraard niet verantwoordelijk worden gesteld voor een misstap van de *magister* die niet aan de onderneming gerelateerd is.⁴³ Stel dat een grootgrondbezitter uit Baetica een schip in de vaart had om de

⁴⁰ Geciteerd bij Bruchey, 1958, 281.

⁴¹ In de vroegmoderne Engelse scheepvaart zijn voldoende conflicten bekend tussen scheepseigenaar en kapitein, waarvan de oorzaak te zoeken was in een onvoorzichtige afsluiter van de begeleidende brief waarin de eigenaar zijn wensen had kenbaar gemaakt. Een zin als “you may have liberty to do with our Ship and Goods as you think fitt for our best Advantage” of “I must laye it all to you and reste” zorgde dikwijls voor moeilijkheden. Zie hiervoor Davis, 1972, 169-170.

⁴² Gaius, Inst. IV, 71 (*cum enim ea quoque res ex uoluntate patris dominiue contrahi uideatur, aequissimum esse uisum est in solidum actionem dari; quin etiam licet extraneum quisque magistrum nauis praeposuerit, siue seruum siue liberum, exercitoria actio in eum redditur*). Voor een juridische analyse van de aansprakelijkheid bij het aanstellen van een *exercitor*, zie Földi, 1996.

⁴³ D. XIV, 1, 1, 7 (*non autem ex omni causa praetor dat in exercitorem actionem, sed eius rei nomine, cuius ibi praepositus fuerit, id est si in eam rem praepositus sit, ut puta si ad onus uehendum locatum sit aut aliquas res*

opbrengsten van zijn domeinen langs de Gallische kusten te verkopen. Hij stelt zijn zoon aan als *exercitor* en geeft hem de machtiging een bemanning aan te werven en andere kosten aan het schip te maken die voor een succesvolle reis nodig zijn. Na de verkoop van de lading beslist de zoon niet met een leeg ruim terug te varen, maar verhuurt de laadruimte aan een Gallische wijnhandelaar die zijn producten naar Spanje wil exporteren. Loopt er iets mis op de terugreis, dan is de *pater familias* t.o.v. de wijnhandelaar niet aansprakelijk voor enige geleden verliezen.

Dezelfde principes worden gerespecteerd wanneer in plaats van een *dominus* of *pater familias* alleen, de *praepositio* gebeurt door meerdere personen die samen een onderneming opzetten.⁴⁴ Zij konden hiervoor een *servus communis* gebruiken en een *societas* oprichten. Wanneer bv. drie personen een *societas* aangaan met het oog op een overzeese handelsonderneming maar geen van de drie *socii* wil de gevaren van een zeereis trotseren, dan kunnen zij door *praepositio* een *servus communis* als *magister navis* aanstellen die de praktische kant van de onderneming zal regelen. De drie *socii* blijven echter wel aansprakelijk voor de activiteiten van hun *magister*.⁴⁵

In het epigrafische bronnenmateriaal is slechts één *magister navis in potestate* geattesteerd, nl. een zekere Priamus, een slaaf van een Marcus, die als kapitein waarschijnlijk instond voor de praktische exploitatie van de schepen van zijn meester. Ondanks de stilte in de bronnen moet deze praktijk toch bijzonder wijd verspreid zijn geweest. Wanneer Trimalchio vertelt hoe zijn eerste schepen ten onder gingen, wordt impliciet verondersteld dat hijzelf niet aan boord was: hij kan het verhaal immers nog steeds navertellen.⁴⁶ Zijn relaas suggereert ook nergens dat hij met een ander schip zou zijn uitgevaren en reeds in de bedoelde haven van aankomst aanwezig was, om zelf de verkoop van zijn verscheepte waren te regelen en eventueel een retourcargo aan te kopen. Petronius hoefde dergelijke details ook niet expliciet te behandelen, omdat zijn publiek wel op de hoogte zou zijn van de commerciële organisatie van een maritieme onderneming en zou veronderstellen dat Petronius over de nodige slaven beschikte die instonden voor het vervoeren en verkopen van zijn handelswaar, het regelen van alle nodige financiële transacties en het oordelen over de verhoopte winstmarges van goederen voor de terugreis.⁴⁷

Interessant is echter ook de informatie verschaft door de befaamde muurschildering van de Isis Giminiana, een rivierschip of *navis codicaria* dat langs de Tiber tussen Ostia en Rome voer (**Fout! Verwijzingsbron niet gevonden.**).⁴⁸ Het tafereel toont rechts vier *saccarii* die de zakken met graan aan

emerit utiles nauiganti uel si quid reficiendae nauis causa contractum uel impensum est uel si quid nautae operarum nomine petent); D. XIV, 1, 1, 12 (*quare si eum praeposuit nauis ad hoc solum, ut uecturas exigat, non ut locet quod forte ipse locauerat, non tenebitur exercitor, si magister locauerit: uel si ad locandum tantum, non ad exigendum, idem erit dicendum: aut si ad hoc, ut uectoribus locet, non ut mercibus nauem praestet, uel contra, modum egressus non obligabit exercitorem: sed et si ut certis mercibus eam locet, praepositus est, puta legumini, cannabae, ille marmoribus uel alia materia locauit, dicendum erit non teneri*); D. XIV, 1, 1, 20 (*licet autem detur actio in eum, cuius in potestate est qui nauem exercet, tamen ita demum datur, si uoluntate eius exerceat. ideo autem ex uoluntate in solidum tenentur qui habent in potestate exercitorem, quia ad summam rem publicam nauium exercitio pertinet*).

⁴⁴ D. XIV, 1, 4, 2 (*sed si seruus plurium nauem exerceat uoluntate eorum, idem placuit quod in pluribus exercitoribus. plane si unius ex omnibus uoluntate exercuit, in solidum ille tenebitur, et ideo puto et in superiore casu in solidum omnes teneri*).

⁴⁵ D. XIV, 1, 1, 25 (*Si plures nauem exerceant, cum quolibet eorum in solidum agi potest*).

⁴⁶ Petronius, Sat. LXXVI (*putares me hoc iussisse: omnes naves naufragarunt, factum, non fabula. uno die Neptunus trecenties sestertium devoravit*).

⁴⁷ Zie ook Jones, 2006, 108-109.

⁴⁸ Voor een uitvoerige studie van de eigenschappen van *naves codicariae* en de voorstelling op reliëfs, zie Höckmann, 1994. Voor het fresco van de Isis, zie Meiggs, 1960, 294.

bood brengen. Twee van hen dragen de zakken over de treeplank, terwijl een derde de inhoud van een zak (*res*) leegt in een groter recipiënt, dat diende om de hoeveelheid graan te meten. Twee *mensores* of graanmeters, van wie één de naam Abascanthus draagt, kijken toe. De vierde *saccarius* is blijkbaar klaar met zijn taak (*feci*) en rust uit op het schip. Aan het achtersteven, bij het roer, staat Farnaces, de *magister navis*. Omdat slechts één naam op de schildering staat, en geen *tria nomina*, was Farnaces vermoedelijk een slaaf die door de *praepositio* van zijn meester als kapitein van de Isis Giminiana optrad.

Gelijkaardige regels van vertegenwoordiging en verantwoordelijkheid waren van toepassing wanneer iemand een handelszaak, een *taberna* of welke *negotatio* dan ook op het vasteland wilde opzetten met een zoon of slaaf als opzichter (*institor*).⁴⁹ In Ulpianus' overzicht van de taken die aan *institores* konden worden toevertrouwd, maakt de jurist o.m. melding van slaven die de verkoop van voedsel was toevertrouwd (*frumento coemendo praepositi*), verantwoordelijken in handelsondernemingen tout court (*mercaturis praepositi*), venters (*circitores*), stoffen- en textielverdelers (*vestiarii* en *lintearii*) en shopuitbaters allerhande (*tabernarii*).⁵⁰

De *pater familias* of *dominus* was dan, in precies dezelfde zin als bij een maritieme onderneming, aansprakelijk voor alle overeenkomsten tussen zijn slaaf en derden, die volgens afspraak binnen het kader van de onderneming werden afgesloten. Hij kon daarentegen niet verantwoordelijk worden gesteld wanneer bv. zijn *institor* andere producten ging aan- en verkopen dan in de *praepositio* was vastgelegd.⁵¹ Indien nodig kon tegen de *pater familias* of *dominus* de *actio institoria* worden ingesteld.⁵²

Een *pater familias* of een *dominus* kon e.g. beslissen zijn zoon of slaaf een winkel te laten openen in een andere stad waar hij de producten kon verkopen die hem door zijn opdrachtgever werden toegestuurd. Een verbinding van de handelspraktijken beschreven in de juridische bronnen en de informatie uit de *tituli picti* kan illustreren hoe een dergelijke vertegenwoordiging kon werken. Zo geeft Ulpianus het voorbeeld van een man die zijn slaaf in Arles aangesteld had om zijn belangen in de verkoop van olijfolie te behartigen.⁵³ De *dominus* was waarschijnlijk een producent annex verdeler of eenvoudigweg een handelaar, die het belang onderkende van Arles als omslaghaven in de olie-export van Baetica naar Italië. Onderzoek van de *tituli* bevestigt dat handelaars leden van hun *familia* installeerden in de cruciale plaatsen op het traject van de oliehandel. Tekenend is hier de casus van de Sexti Fadii uit Narbonne. Het is bekend dat Fadius Secundus Musa samen met enkele van zijn vrijgelatenen actief was in de olie-export. De naamscombinatie Sextus en Fadius komt nu in het epigrafische bronnenmateriaal slechts sporadisch voor, zodat een zekere verwantschap tussen de

⁴⁹ D. XIV, 3, 3 (*institor appellatus est ex eo, quod negotio gerendo instet: nec multum facit, tabernae sit praepositus an cuilibet alii negotiationi*). Hoewel deze juridische definitie in se niet zegt dat elke activiteit van de *institor* zich op land afspeelt – *negotio gerendo* en *negotatio* houden immers geen ruimtelijke beperking in – wordt in de Digesten meestal een praktisch onderscheid gemaakt tussen de *actio exercitoria* voor vertegenwoordiging in maritieme handelsondernemingen en de *actio institoria* voor de equivalenten aan land. In de niet-juridische bronnen blijft dit onderscheid soms niet overeind en kan *institor* gebruikt worden voor maritieme handelaars. Voor referenties naar de relevante teksten, zie Aubert, 1994, 17.

⁵⁰ D. XIV, 3, 5, 1-15.

⁵¹ D. XIV, 3, 5, 12 (*proinde si praeposui ad mercium distractionem, tenebor nomine eius ex empto actione: item si forte ad emendum eum praeposui, tenebor dumtaxat ex uendito: sed neque si ad emendum, et ille uendiderit, neque si ad uendendum, et ille emerit, debet teneri, idque Cassius probat*).

⁵² Kirschenbaum, 1987, 90-121; Aubert, 1994. Voor een strikt juridische analyse van de aansprakelijkheid van de *pater familias* of de *dominus*, zie Földi, 1996.

⁵³ D. XIV, 3, 13 (*habebat quis seruum merci oleariae praepositum Arelate, eundem et mutuis pecuniis accipiendis*).

dragers van deze naam aannemelijk lijkt. Het is nu zeker geen toeval dat buiten Gallië een Sextus Fadius voorkomt in Baetica, waar de olie werd geproduceerd, maar meer specifiek in Ecija, het antieke Astigi, één van de belangrijkste exporthavens van olieamforen en een fiscaal controlecentrum dat herhaaldelijk in de *tituli* □ staat vermeld. Daarnaast zijn Sexti Fadii duidelijk geconcentreerd in Ostia en Rome, de uiteindelijke bestemming van de amforen. Het lijkt zeer waarschijnlijk dat de Fadii uit Narbonne ervoor zorgden dat slaven of eventueel vrijgelatenen uit hun *familia* als *institores* geplaatst werden op de plaats waar de amforen in de schepen werden geladen ter controle van de omvang en kwaliteit van de leveringen of de aanschaf van amforen. In Italië waren *institores* dan weer nodig om de ladingen in ontvangst te nemen, ter plaatse te verkopen of verder te laten transporteren.

Een tweede voorbeeld kan deze praktijken bevestigen. Ook Labeo spreekt nl. over een inwoner van een provincie die zijn slaaf als *institor* in Rome had geplaatst om daar zijn handelswaar aan de man te brengen.⁵⁴ Mogelijk is de activiteit van Primus, slaaf van Attius Severus in hetzelfde licht te zien. Attius Severus was actief als olie- en vissaushandelaar op het traject Baetica-Rome en liet verschillende *tituli picti* na. Eén van zijn slaven, Primus, verschijnt in de tekst van een wastafeltje uit het archief van de Sulpicii. Primus stelt daar een som geld ter beschikking aan een schipper uit Klein-Azië. Hoewel de precieze aard van het contract niet helemaal duidelijk is, mag verondersteld worden dat Severus zijn slaaf als *institor* in Pozzuoli had geïnstalleerd met de opdracht als financier geld te investeren in aantrekkelijke handelsondernemingen. Misschien was Primus zelfs verantwoordelijk voor een deel van Severus' handelsbedrijf: het is niet uit te sluiten dat de slaaf de producten die Severus vanuit Spanje naar Italië verscheepte, in de haven van Pozzuoli in ontvangst nam en daar voor de verdere verdeling verantwoordelijk was. Mogelijk schakelde hij de schipper uit Klein-Azië in voor een transport van olie en vissaus naar het oostelijk bekken van de Middellandse Zee.

Op deze manier moet het handelsbedrijf van tal van slaven georganiseerd zijn die een winkel openhielden in een drukke straat of bij het huis van hun meester. Soms zal de shop een combinatie van winkel en atelier geweest zijn, waarbij de handelaar zelf geproduceerde artikelen te koop aanbood. De *dominus* kon voor een startkapitaal en eventueel het nodige gereedschap zorgen en de verdere uitwerking dan aan de slaaf overlaten. De talrijke rechtsregels en casussen die hierover in de Digesten zijn opgenomen, suggereren zeker dat een dergelijke organisatievorm zeer frequent moet zijn toegepast. In Rome zijn inderdaad enkele slaven-*negotiatores* bekend die volgens dit schema opereerden.

Het spreekt hierbij vanzelf dat de slaven in de eerste plaats tewerkgesteld werden in de productie- of commerciële sector waarin de *dominus* de meeste ervaring had opgebouwd. Misschien kunnen we op die manier de aanzienlijke handelsbelangen van de bekende grammaticus Remmius Palaemon interpreteren. Zoals zijn *cognomen* al verradt was de man ooit slaaf geweest en hij zou in die hoedanigheid als wever hebben gewerkt. Wanneer Palaemon zijn vrijheid had verkregen en zich een carrière in het onderwijs en de retorica had uitgebouwd, had hij toch ook ateliers en shops in zijn bezit waar kledij werd vervaardigd en verkocht en incasseerde de opbrengsten daarvan.⁵⁵ Ongetwijfeld was hier een rol voor zijn slaven weggelegd. Zo moet ook de *negotians pigmentarius* Fabius Theogonus,

⁵⁴ D. V, 1, 19, 3 (*apud Labeonem quaeritur, si homo prouincialis seruus institorem uendendarum mercium gratia Romae habeat: quod cum eo seruo contractum est, ita habendum atque si cum domino contractum sit*). Cf. ook D. XIV, 3, 5, 14 (*si ei, quem ad uendendum emendumue oleum praeposui, mutuum oleum datum sit, dicendum erit institoriam locum habere*).

⁵⁵ Suetonius, Gramm. XXIII (Q. Remmius Palaemon Vicetinus, mulieris verna primo, ut ferunt, textrinum (...) et officinas promercialium vestium exerceret). Dat Palaemon zelf ook financieel voordeel haalde uit de *officinae* blijkt reeds uit het gebruik van *exercere*. Ulpianus (D. XIV, 1, 1, 15) definieerde de *exercitor* immers als de man *ad quem obventiones et redditus omnes perveniunt*.

die in Rome op twee plaatsen zijn producten verkocht, zijn shops bemand hebben met *institores*. Mogelijk zorgde hij voor de centrale aankoop van de kleurstoffen en andere ingrediënten. Of hij ook één van de twee winkels openhield en afgeleide producten als zalf, parfum en cosmetica vervaardigde om samen met de kleurstoffen te verkopen, is onduidelijk: vermoedelijk liet hij die aspecten volledig over aan zijn slaven en vrijgelatenen, zoals Fabia Nobilis, die zijn grafinscriptie liet oprichten. Ook de handel in *garum* en andere vissauzen is hier illustratief. Umbricius Scaurus, een bekende vissausproducent en –handelaar uit Pompei, liet zijn slaven en vrijgelatenen shops uitbaten waarin zij sauzen aanboden die grotendeels door Scaurus en zijn *familia* waren geproduceerd.⁵⁶ *Tituli picti* bevatten nl. herhaaldelijk de formule *ab* gevolgd door een naam in de ablatief, die de verzender, in dit geval de verkoper van de amfoor aanduidt. Hoewel de verzender niet noodzakelijk dezelfde persoon als de verkoper moet zijn – een amfoor kan ook als geschenk worden verstuurd met de naam van de schenker na *ab* – laat de frequentie van de formule met steeds opnieuw de naam van leden van de *gens* Umbricia en het samengaan van productie en verkoop binnen één *familia* zien dat hier wel degelijk de verkopers zijn geattesteerd.

Naast het gebruik van *institores* om de verkoop van eigen of aangekochte producten te regelen, kunnen *institores* door handelaars tevens worden ingeschakeld in de productie van de goederen die later te koop zullen worden aangeboden of van containers die de handelswaar zullen bevatten.⁵⁷ Exemplarisch is hier opnieuw de activiteit van Umbricius Scaurus, die zelf verschillende soorten vissaus maakte maar tevens zijn slaven en vrijgelatenen aan het hoofd van een atelier voor vissausproductie (*officina*) stelde. Deze activiteit is in de *tituli picti* op de Pompeiaanse amforen zichtbaar in de formule *ex officina* gevolgd door een naam in de genitief.⁵⁸ Soms verschijnen hier dezelfde namen als in de reeds vermelde formules met *ab* gevolgd door een ablatief: Umbricius Abascanthus en Agathopus was dus zowel de productie als de verkoop van vissaus toevertrouwd. Of zij beide activiteiten tezelfdertijd uitvoerden in een atelier met een aangrenzende shop dan wel of zij door Scaurus nu eens in de productie, dan weer in de verdeling werden te werk gesteld, blijft onduidelijk.

De productie van containers door handelaars is het best gedocumenteerd voor de Spaanse olie. Hoewel de namen uit de stempels slechts zelden verbonden kunnen worden met die uit de *tituli picti*, tonen enkele casus dat sommige handelaars als Aelius Optatus en Iuventius Albinus wel degelijk een *figlina* moeten hebben uitgebaat, zij het zeer tijdelijk voor de productie van een lot amforen om de olie die zij aangekocht hadden in te transporteren, zij het op langere termijn wanneer zij zelf ook de olie produceerden. Vooral in het laatste geval lijkt het waarschijnlijk dat de producent-handelaar leden van zijn *familia* in het atelier als *institores* te werk stelde.

1.4. Romeinse handelsdynastieën?

Dat in de meeste pre-industriële samenlevingen een vader zijn zo(o)n(en) opleidt in het beroep dat hijzelf uitoefent, is voldoende bekend. In een wereld waar een eigen professionele keuze geen evidentie was, toonde opvolging door de kinderen zich doorgaans de strategie die de beste kans bood op de voortzetting van de onderneming van de vader en een geslaagd beroepsleven voor de nakomelingen. Omdat de individuele mobiliteit en verplaatsing om beroepsredenen ook nooit het

⁵⁶ Zie CIL IV, 2576 (*ab Eutyche Scauri*) voor de verkoop door een slaaf van Scaurus. Voor de verkoop door zijn vrijgelatenen, zie CIL IV, 5685 (Umbricius Abascanthus); IV, 9418 (Umbricius Agathopus); IV, 5672 (Umbricius Po[...]) en IV, 2573 (Umbricia Fortunata).

⁵⁷ Voor een algemeen overzicht van de productieniveaus waarin *institores* actief konden zijn, zie Aubert, 1994.

⁵⁸ Zie CIL IV, 5692 (Ninhtus?) en IV, 5693 (Epictetus) voor de *officinae* gerund door slaven van Scaurus en IV, 5689 (Umbricius Abascanthus) en IV, 2580 (Umbricius Agathopus) voor de activiteit van zijn vrijgelatenen.

niveau haalden van een post-industriële samenleving, kwamen kinderen ook veel vroeger en frequenter dan vandaag in contact met de werksfeer van hun vader, zodat zij als het ware van kindsbeen af indirect ervaring opdeden. Zo leerde de zoon van een handelaar die aan de Via Sacra woonde en daar een winkel openhield, waarschijnlijk al snel meewerken bij kleinere taken. In ruil voor zijn arbeidsinput leerde hij van bij het begin de bijzonderheden van het vak. Het is precies dit ervaringsgericht leerproces dat Plato beschrijft voor de kinderen van pottenbakkers en Vitruvius voor architecten.⁵⁹

Omdat de beperkte informatie doorgaans niet toelaat dat we de professionele achtergrond van verschillende opeenvolgende generaties kunnen volgen, is het onmogelijk te zeggen welk percentage van de Romeinse handelaars de onderneming van de vader of een ander familielid verderzette en hoe groot het aandeel van de nieuwkomers in het handelsbedrijf was. Enkele premoderne parallellen uit de handelswereld kunnen hier misschien een idee van de mogelijke orde van grootte geven. Zo heeft prosopografisch onderzoek van de Londense transatlantische handelaars uit de 17de eeuw uitgewezen dat 77% een vader had die reeds enige ervaring in het handelsbedrijf had opgedaan.⁶⁰ Een gelijkaardige studie van de Bristolse suikerhandelaars die in de 18de eeuw op de West-Indische kolonies voeren, toonde aan dat ongeveer de helft van de kooplieden uit een familie stamde die reeds in dezelfde sector actief was als scheepseigenaars, handelaars, plantage-eigenaars en schippers.⁶¹

Door de eigen kinderen te introduceren in het handelsbedrijf en dus te beschikken over meer werkrachten, kon een vader zijn onderneming in zekere zin rationaliseren. Men kan zich indenken dat een kapitaalkrachtige handelaar kan beslissen te investeren in de aankoop van een extra schip of het opkopen van grotere voorraden handelswaar, op het moment dat zijn zoon zelfstandig als koopman kan optreden. De mogelijkheid van schaalvergroting is dan ook één van de voornaamste voordelen van het doorgeven van een beroep. Wanneer de kinderen hun plaats krijgen in het handelsbedrijf, kan ook een verschuiving in de taakverdeling ontstaan: zo kan een schipper zijn zoon opdragen in de thuishaven te zorgen voor de aankoop, terwijl hijzelf de vaarten en de commerciële details regelt of vice versa. Omdat steeds iemand aanwezig is op de markt van de thuishaven, kan de zoon inspelen op alle commercieel interessante mogelijkheden die zich voordoen en die de schipper door afwezigheden zou hebben gemist, maar er ook voor zorgen dat altijd voldoende handelswaar klaar ligt om te worden verscheept, zodat tussen twee vaarten geen tijd verloren gaat. Verder kan een zoon ook taken overnemen die de vader voorheen tegen betaling diende uit te besteden aan derden: hij kan e.g. schipper worden op de tweede boot van zijn vader, zodat geen *magister navis* meer moest worden ingehuurd. Een dergelijke evolutie in de praktische organisatie van de handelonderneming is moeilijk te traceren in het bronnenmateriaal, maar het lijkt zeer aannemelijk dat ook Romeinse kooplieden van deze mogelijkheid gebruik maakten. In andere pre-industriële samenlevingen werd dit principe in elk geval wel vaak toegepast. De 11de-eeuwse Joods-Egyptische handelaar Ibn 'Awkal liet de reizen al snel over aan zijn vier zonen, terwijl hijzelf vanuit Caïro de handelscontracten afsloot en de plannen voor de uitvoering opstelde.⁶²

⁵⁹ Plato, *Rep.* 467A (*πρὸς δὲ τῇ θέρᾳ διακονεῖν καὶ ὑπηρετεῖν πάντα τὰ περὶ τὸν πόλεμον, καὶ θεραπεύειν πατέρας τε καὶ μητέρας. ἢ οὐκ ἴσθηται τὰ περὶ τὰς τέχνας, οἷον τοὺς τῶν κεραμείων παῖδας, ὡς πολὺν χρόνον διακονοῦντες θεωροῦσι πρὶν ἄπτεσθαι τοῦ κεραμεύειν*). Vitruvius, *Archit.* VI, pr., 6 (*itaque maiores primum a genere probatis operam tradebant architectis, deinde quaerebant, si honeste essent educati, ingenuo pudori, non audaciae protervitatis permittendum iudicantes*).

⁶⁰ Zahedieh, 1999, 148-149.

⁶¹ Morgan, 1993, 188-190. Cf. ook Checkland, 1954 en Chakravarti, 2000 voor andere premoderne case-studies van handelaars uit een familie van schippers, kooplieden en commerciële financiers.

⁶² Stillman, 1973, 20-21.

Dat ook zonen die hun vader in zijn beroep gingen opvolgen over zekere voordelen beschikten, spreekt voor zich. Meestal blijft echter wel onduidelijk hoe een vader zijn zonen precies in de handelswereld lanceerde en stimuleerde. In de moderne studie van professionele opvolging wordt doorgaans een onderscheid gemaakt tussen tastbare en niet-tastbare voordelen in de overdracht, twee categorieën die probleemloos ook op de Romeinse handelswereld van toepassing zijn.⁶³

Onder de tastbare materiële goederen vallen geld, onroerend goed en professionele infrastructuur. Zo kan men zich indenken dat een vader zijn zoon eenvoudig een startkapitaal ter beschikking ging stellen of hem het management en eventueel bezit van een winkel overdroeg. Schippers konden normaal gezien ook hun bo(o)t(en) doorgeven, zodat verschillende generaties aangespoord werden in dezelfde sector actief te zijn. Uit Lyon kennen we het voorbeeld van Primus Secundus en zijn zoon Primus Secundianus, die beiden in de vereniging van Rhôneschippers stonden ingeschreven. Deze tendens is ook bijzonder goed zichtbaar in de *alba* van het *collegium* van de Tiberschippers, waar op onomastieke gronden herhaaldelijk een vader en zoon als lid van de vereniging kunnen worden geïdentificeerd.⁶⁴ Omdat het aangeven van een professionele bezigheid of lidmaatschap van een beroepscollege echter geen evidentie is in de Romeinse epigrafische habitus, blijft het moeilijk in te schatten hoe groot het aandeel was van schippers en handelaars tout court die door hun kinderen werden opgevolgd. Vergelijkbaar onderzoek naar de 17de-eeuwse handelscompagnieën leert dat bijna de helft van de leden bij intreding een vader, schoonvader en/of broers hadden die reeds in de vereniging actief waren.⁶⁵

Niet-tastbare overerfbare voordelen omvatten dan gespecialiseerde kennis, symbolisch krediet bij handelspartners, een goede reputatie etc. Bij de overdracht van know-how kan dan nog een onderscheid gemaakt worden tussen algemene en beroepsspecifieke kennis. Zo zal een zoon van een schipper zeker van zijn vader leren in welke maanden hij het best uitvaart, naar welke kwaliteiten hij moet uitkijken bij het monteren van de bemanning, welke financiers de beste voorwaarden bieden etc. Legde de schipper zich toe op de graanhandel tussen Afrika en Italië, dan kon hij zijn zoon ook meer specifieke informatie doorgeven, zoals de bijzonderheden van de vaarroute, de reputatie van de verschillende graanproducenten, de criteria om kwaliteitsgraan te onderscheiden etc. Veel sterker dan voor de tastbare voordelen het geval was, is de overdracht hier bijzonder nauw verbonden met een opvolging door familieleden: waar kapitaal en goederen ook anderen buiten de familie probleemloos kunnen worden overgedragen, hangt een succesvolle voortzetting van de klandizie en contacten in grote mate af van de familiale band tussen de vader als bekende partner en de zoon als opvolger. De naam alleen al geeft de zoon een voorsprong op zijn collega's.⁶⁶ Voor de zonen van handelaars moet daarom vooral de introductie in het netwerk van commerciële contacten interessant zijn geweest. Wanneer zij dan het handelsbedrijf zouden overnemen, konden zij vertrouwen op de vertrouwensrelaties die de vader met andere handelaarsfamilies, kapiteins, scheepseigenaars, *horrearii* en afnemers had opgebouwd. Deze overname van relaties was trouwens niet alleen een strikt private aangelegenheid: contracten met handelspartners, kredieten, schulden en tegoeden kwamen ook juridisch toe aan de erfgenamen van de overledene.⁶⁷ Een natuurlijk gevolg van deze overerfbaarheid

⁶³ Laband & Lentz, 1983.

⁶⁴ Herz, 1994.

⁶⁵ Brenner, 1972, 372.

⁶⁶ Reeds in de 14de eeuw werd de intrinsieke waarde van de klandizie van een handelsonderneming afzonderlijk in de verkoopprijs aangegeven. Zo verkocht Francesco di Marco Datini in 1363 zijn eerste winkel in Avignon voor 941 gouden florijnen en rekende nog eens 300 florijnen aan voor het klantenbestand. Zie hiervoor Origo, 1963, 37.

⁶⁷ Zie hiervoor Sirks, 2007, 173-174.

van contacten is dat we vooral familieondernemingen ontmoeten die in één product gespecialiseerd waren. Zo is uit de correspondentie van Cicero bekend dat de Avianii minstens twee generaties lang in de graanhandel actief waren. Toen Pompeius in 53 v.Chr. het bijzondere commando over de *cura annonae* was toegewezen,⁶⁸ schreef Cicero, die als één van zijn *legati* mee verantwoordelijk was voor de aanvoer van graan naar Rome, een aanbevelingsbrief aan een collega, T. Titius. Daarin gaf hij Titius de raad aan de handelaar C. Avianius Flaccus te denken, mocht hij een transporteur zoeken om een lading naar de hoofdstad te verschepen.⁶⁹ Negen jaar later adresseerde Cicero een gelijkaardige brief aan D. Allienus, *proconsul* van Sicilië, en beval hem de zonen van Avianius Flaccus aan. Blijkbaar waren zij in de voetsporen van hun vader getreden en vervoerden nu ook Sicilisch graan naar Rome.⁷⁰ De goede relaties van Flaccus die hem een aanbeveling van Cicero opleverden, bleken ook bruikbaar voor zijn zonen.

Uit de *tituli picti* is verder ook geweten dat een vader dikwijls een *societas* aanging met zijn eigen zonen als *socii* om hen op die manier in de handelswereld te introduceren.⁷¹

Het inschakelen van kinderen in de handelsonderneming van de vader blijkt ook uit het feit dat we herhaaldelijk in de inscripties zien hoe twee of meer broers samen als handelaars optraden. Zij hadden ongetwijfeld dezelfde commerciële training in het bedrijf van hun vader gekregen en er was geen reden om de samenwerking ook in een later stadium niet verder te zetten.

De onderlinge verwantschap en vertrouwensrelatie zouden ook moeten garant staan voor de betrouwbaarheid en maakten van een broer een zeer geschikte handelspartner: een officiële overeenkomst om de samenwerking vast te leggen, zoals het aangaan van een *societas* of een arbeidsovereenkomst, was dan ook dikwijls niet nodig.

De meeste broers die in de Romeinse handelswereld actief waren, blijken zeer nauw te hebben samengewerkt en dikwijls samen de handelsreizen te hebben afgelegd. Zo kennen we e.g. de *negotiatores* Severius Florentinus en Lupulus, die als handelaars en schippers op de Rijn voeren en vermoedelijk samen tijdens een schipbreuk om het leven waren gekomen. De grafstenen voor de *negotiatores* Matutinius Maximus en Ulpius Iulianus **Fout! Verwijzingsbron niet gevonden.** werden telkens in een plaats buiten hun geboortestreek opgericht door hun *fratres* en hoewel de tekst niet uitdrukkelijk vermeldt dat hun broers handelaars waren, maakt het feit dat ze samen in den vreemde op reis waren het zeer aannemelijk dat de broers een rol speelden in de organisatie van de handelsonderneming. Mogelijk zitten in de vage formulering van *tituli* als AA. *Atiniorum* of QQ. *Caeciliorum* ook samenwerkingsverbanden tussen broers verborgen, maar de summiere informatie van dergelijke documenten laat niet toe een onderscheid te maken tussen een vader en zijn zoon of twee broers die samen de amforen verhandelden.

Broers die op grotere afstand van elkaar werkten of een andere functie in de onderneming voor hun rekening namen, zijn bijzonder moeilijk te traceren. Uit vroegmoderne parallellen is bekend dat broers

⁶⁸ Voor de *cura annonae* van Pompeius, zie vooral Rickman, 1980a, 55-58.

⁶⁹ Cicero, *Ep. ad Fam.* XIII, 75, 2 (*a te idem illud peto, ut de loco quo deportet frumentum et de tempore Aviano commodes, quorum utrumque per eundem me obtinuit triennium, dum Pompeius isti negotio praefuit. summa est <haec: est> in quo mihi gratissimum facere possis, si curaris ut Avianius, quoniam se a me amari putat, me a te amari sciat. erit id mihi pergratum*). Cf. Jones, 2006, 39.

⁷⁰ Cicero, *Ep. ad Fam.* XIII, 79 (*et te scire arbitror quanti fecerim C. Avanium Flaccum et ego ex ipso audieram, optimo et gratissimo homine, quam a te liberaliter esset tractatus. eius filios dignissimos illo patre meosque necessarios, quos ego unice diligo, commendo tibi sic ut maiore studio nullos commendare possim. C. Avianius in Sicilia est, Marcus est nobiscum; ut illius dignitatem praesentis ornes, rem utriusque defendas te rogo. hoc mihi gratius in ista provincia facere nihil potes, idque ut facias te vehementer etiam atque etiam rogo*).

⁷¹ Cf. infra.

dikwijls in verschillende havens langs een handelstraject opereerden om de reikwijdte van de gezamenlijke onderneming uit te breiden. Zo kon Gilbert Heathcote, één van de meest succesvolle Engelse handelaars van de late 17de eeuw, vertrouwen op de diensten van zes broers, verspreid over Jamaica, New York, de Baltische regio en Londen.⁷² Vermoedelijk was deze functie in het Romeinse imperium eerder weggelegd voor vrijgelatenen: we kennen alleszins enkele casussen waarin een handelaar zijn *liberti* in andere provincies installeerde om zijn belangen te behartigen.⁷³

Ook broers die elk een andere rol kregen toebedeeld in de onderneming, komen in de epigrafie zelden naar voor. Mogelijk illustreert de samenwerking van de *negotiantes* Aurelius Maximus en Mucianus wel een zekere rolverdeling: Maximus geeft immers aan dat hij naast handelaar ook soldaat was. In die hoedanigheid zal hij zich moeilijk intensief op de praktische uitwerking en handelsreizen hebben kunnen toeleggen. Vermoedelijk zorgde zijn broer Mucianus voor deze aspecten en beperkte de inbreng van Maximus zich tot een financiële ondersteuning of het versieren van bevoorradingscontracten met de legerleiding.

1.5. De huwelijkspolitiek van handelaarsfamilies

Net zoals een vader kon beslissen zijn zonen en slaven in zijn handelsbedrijf te betrekken, kon ook de echtgenote een plaats krijgen in de onderneming. Zo is het goed mogelijk dat een echtpaar van lokale producenten-handelaars een winkeltje uitbaatten waar goederen werden aangeboden die zij zelf vervaardigd hadden, zoals de *purpurarii* Veturius Nicephorus en Veturia Flora (CIL VI, 37820).⁷⁴ Een andere mogelijkheid was dat één iemand van het echtpaar de handelswaar produceerde of aankocht, die de ander dan op de plaatselijke en naburige markten ging verkopen. Een goed voorbeeld is hier de inscriptie van de nagelsmeden Cornelia Venusta en P. Aebutius (CIL V, 7023).⁷⁵ Omdat smeedwerk eerder een activiteit voor mannen lijkt, is het denkbaar dat Aebutius de nagels maakte en Venusta voor de verkoop zorgde. Vermoedelijk ging zij pas als *clavaria* optreden na haar huwelijk. Zeker voor maritieme handelaars kon deze strategie een intensivering van hun onderneming betekenen: terwijl zij de vaarten voor hun rekening namen, konden de vrouwen zorgen voor het aanbieden van de goederen op de plaatselijke markt. Het is bekend dat deze techniek in de vroegmoderne periode dikwijls werd toegepast.⁷⁶

Omdat beroepsaanduidingen voor vrouwen echter veel minder frequent in een inscriptie werden vastgelegd, blijft een dergelijke samenwerking soms zeer moeilijk op te sporen. Dit typische genderspect van de Romeinse epigrafische gewoonte definieert in de eerste plaats de man als kostwinner, een traditie die nog tot ver in de 20ste eeuw zal overleven. Toch mag worden aangenomen dat in vele families de vrouw een ondersteunende rol speelde in het beroep van haar man. De mogelijkheden zijn legio: zij kon haar echtgenoot helpen door hem bij te staan in de productie en/of verkoop van de handelswaar, door de administratie te regelen of door, zoals Trimalchio's echtgenote Fortunata, de finances te verzamelen waarmee haar man aan de slag kon.⁷⁷ Dat vrouwen inderdaad als stille partners in de handelsondernemingen van hun echtgenoten actief waren, wordt soms zichtbaar wanneer de man komt te overlijden. Zo is uit een papyrus uit het begin van de 2de eeuw bekend dat een wijnhandelaar uit Oxyrhynchos een partner in Alexandrië had; toen deze laatste stierf, nam zijn vrouw

⁷² Zahedieh, 1999, 154.

⁷³ Cf. *infra*.

⁷⁴ Voor de betrokkenheid van de *gens* Veturia in de purperhandel, zie ook AE 1923, 59.

⁷⁵ Voor de inscriptie van de *clavarii*, zie Cresci Marrone, 2003.

⁷⁶ Vickers & Walsh, 1999, 32.

⁷⁷ Petronius, Sat. LXXVI, 7 (*hoc loco Fortunata rem piam fecit; omne enim aurum suum, omnia vestimenta vendidit et mi centum aureos in manu posuit. hoc fuit peculii mei fermentum*). Voor een parallelle studie van de participatie van vrouwen in het handelsbedrijf van hun man tijdens de 18de e., zie Branson, 1996.

onmiddellijk zijn professionele activiteiten over.⁷⁸ Dit impliceert dat de vrouw op zijn minst op de hoogte moest zijn geweest van de manier waarop de samenwerking tussen haar overleden echtgenoot en de wijnhandelaar was georganiseerd. Vermoedelijk had zij enige ervaring in de wijnhandel opgebouwd door aan de zijde van haar man mee te werken in het handelsbedrijf. Dit document weerlegt duidelijk de vaak gehoorde bewering dat vrouwen in handel enkel op zeer lokale schaal ingeschakeld werden in de verkoop van levensmiddelen en textiel.⁷⁹ Ook enkele *tituli* waarin vrouwen optreden in de Spaanse olie-export wijzen in dezelfde richting.

Soms wordt een huwelijk tussen twee personen met dezelfde of gelijkaardige beroepsactiviteiten vooral gemotiveerd door de sociale achtergrond van de betrokkenen. Dit geldt vooral voor *liberti* die als slaven dezelfde opleiding kregen en samen tewerk werden gesteld in een atelier en/of shop van hun *dominus*. De twee vrijgelaten Veturii die in de purperhandel actief waren, hadden elkaar ongetwijfeld leren kennen tijdens de periode dat zij als slaven textiel bewerkten voor hun meester en latere patroon Veturius Diogenes. Omdat zij hun grafinscriptie ook oprichtten voor de *patronus*, is het zeer waarschijnlijk dat zij ook na hun vrijlating als *institores* voor Diogenes bleven werken. Deze situatie moet zeker ook voor hem gunstig geweest zijn: Diogenes bleef zijn werkkrachten behouden en kon zijn activiteiten op dezelfde manier verderzetten. Het is dan ook niet ondenkbaar dat *domini* dergelijke huwelijken tussen hun *liberti* die dezelfde professionele ervaring hadden opgebouwd, gingen aanmoedigen. De epigrafie levert in elk geval nog voldoende andere voorbeelden die deze praktijk kunnen illustreren. Ook Caedicius Faustus, een *negotiator* aan de Via Sacra, was gehuwd met een *coliberta*. Langs deze weg kennen we verschillende leden van de *gens* Caedicia, die in dezelfde straat een atelier en shop openhielden. Het is dus goed mogelijk dat Faustus in zijn handelszaak bijgestaan werd door zijn vrouw. Zo is verder ook bekend dat de behoorlijk zeldzame *gens* Durden(i)a met verschillende leden actief was in de productie en verkoop van vaatwerk:⁸⁰ de anonieme *apparitor* en broer van P. Durdenus Eros wordt geëerd als *vascularius* (CIL VI, 9952) en boven de funeraire inscriptie van P. Durdenius Acutus en Durdenia Prima, echtgenoten en *coliberti*, staan twee vaasjes afgebeeld (AE 1994, 303). De relatie tussen Acutus en Prima zal vermoedelijk in gelijkaardige omstandigheden gegroeid zijn als bij Veturius Nicephorus en diens echtgenote. Interessant is nu dat een zekere Durdena P.l. Cytheris gehuwd was met L. Maelius L.l. Thamyrus, *vascularius* (CIL VI, 1818). Gezien de professionele achtergrond van de PP. Durdenii is het zeer waarschijnlijk dat Cytheris haar echtgenoot had leren kennen precies door zijn activiteit in de vaatwerkhandel. De introductie van een ‘externe’ *vascularius* in de *familia* kwam de activiteiten van de Durdenii ongetwijfeld ten goede. Hier is m.a.w. te zien hoe een huwelijk ook over de grenzen van de oorspronkelijke *familia* heen, door de belangen van verschillende productie- en handelskernen, een positieve impact kan hebben op het commerciële bedrijf.

De Durdenii waren zeker niet de enige familie die een dergelijke tactiek van huwelijken met een interessant economisch facet afsloten. Prosopografisch onderzoek naar de familiale banden van verschillende handelaars laten immers toe te veronderstellen dat sommige verbintenissen misschien eerder het resultaat waren van een uitgekiende huwelijkspolitiek dan van gewone wederzijdse liefde.⁸¹ Zodra immers twee families met een gelijkaardige economische achtergrond door een huwelijk verbonden zijn, worden zekere professionele verplichtingen gecreëerd en het opzetten van een

⁷⁸ P. Oxy. XXII, 2342 (102-103 n.Chr.).

⁷⁹ In die zin Drexhage et alii, 2002a, 126.

⁸⁰ Granino Cecere, 1994b.

⁸¹ Wierschowski, 1992 interpreteert ook het feit dat enkele vrouwen uit de *ordo decurionum* van Grenoble ver van hun geboorteplaats huwen als het resultaat van economische relaties. Zijn reconstructie blijft wel suggestief, omdat slechts voor een minderheid van de families in kwestie de professionele achtergrond bekend is.

samenwerkingsverband meer vanzelfsprekend gemaakt. Een tekenend voorbeeld is hier de verbintenis tussen de Gallische Apronii en Helvii. De bekendste vertegenwoordiger van de *gens* Apronia is wel C. Apronius Raptor, *decurio* in Trier, lid van de schippers op de Saône en de wijnhandelaars in Lyon en tevens patroon van beide verenigingen. In Grenoble is een Apronia Casata bekend, die gehuwd was met P. Helvius Masso, een *duovir* in Vienne. Deze Masso was zeer waarschijnlijk verwant met L. Helvius Frugi, die ook in de raad van dezelfde stad zetelde en net als Raptor als schipper op de Rhône en Saône voer en patroon van de *nautae* werd. Het is m.a.w. duidelijk dat niet alleen het handelsbedrijf van Raptor en Frugi zich in dezelfde geografische ruimte afspeelde en hun professionele carrières als schippers en *patroni* nagenoeg parallel liepen, beiden deelden ook dezelfde socio-politieke achtergrond en behoorden tot de politiek actieve, municipale toplaag. Het is dus goed denkbaar dat Apronia Casata uitgehuwelijkt werd aan een lid van de Helvii om de professionele contacten tussen beide families door een huwelijk te bestendigen.

Betekenisvol is mogelijk ook het huwelijk van de vissaushandelaar Clodius Athenio uit Malaga, die zich later in Rome vestigde. Hij was gehuwd met een vrouw uit de *gens* Scantia, die in de provincies Baetica en Hispania citerior volledig onbekend is. Twee à drie generaties voor het optreden van Athenio waren in de hoofdstad twee Scantii als *mercatores* actief.

De verzamelde prosopografische informatie uit de *tituli picti* levert eveneens tal van attestaties op waarin te zien is hoe een familie van schippers die Spaanse olie exporteerden, zich door huwelijken verbond met een andere familie die belangen in dezelfde sector had. Dit kan terecht verondersteld worden voor de Spaanse *gentes* van de Aemilii en de Annii, de Aponii en de Caesii en de Valerii en de DD. Caecilii. De twee laatste families behoren beide tot de *gentes* die het vaakst vertegenwoordigd zijn in de oliehandel en het kan dan ook nauwelijks toeval zijn dat precies deze families toenadering zoeken om door een huwelijkspolitiek hun commerciële belangen veilig te stellen. Interessant is verder dat ook in de Gallische ruimte verschillende *familiae* van oliehandelaars opereerden tussen Baetica en Italië en dat ook hier verschillende huwelijken dezelfde strategie illustreren. Zo is geweten dat de Iunii en Fadii, twee *familiae* uit Narbonne, onderling gelieerd waren: de broer van de *navicularius* Iunius Eudoxus ontleende zijn *cognomen* Fadianus duidelijk aan de verwantschap met de schippersfamilie rond Fadius Secund. In Arles is dan weer de funeraire inscriptie van *Navicularius* Victorinus gevonden, die zoals zijn *gentilicium* suggereert, een vrijgelatene was van de vereniging van *navicularii*. Victorinus was gehuwd met een lid van de *gens* Valeria, die aanzienlijke belangen had in de olie-export. Ook voor de vermoedelijk Italische families van de Cotisii en de Gesatii kan een gelijkaardige verbintenis worden verondersteld.

Tenslotte kan een huwelijk met een economische dimensie ook gesloten worden tussen families met belangen in nevensectoren van het handelsbedrijf. Zo weten we dat de echtgenote van de oliehandelaar Aelius Aelianus, Egnatia Lupercilla, behoorde tot een *gens* die *figlinae* uitbaatte waar o.m. olie- en wijnamforen werden geproduceerd, maar die zelf niet in het commercialisatieproces opereerde. Door goede relaties met de Egnatii te onderhouden konden de Aelii, die zelf ook amforen vervaardigden, waarschijnlijk gemakkelijk aanvullende hoeveelheden amforen bekomen mocht hun eigen productie niet volstaan voor de export. Omdat de *figlinae* van de Egnatii bovendien hoogstwaarschijnlijk verbonden waren aan landerijen, is het niet ondenkbaar dat het voordeel van het huwelijk er voor hen in bestond, dat zij nu over onmiddellijke contacten beschikten om hun productieoverschotten te verhandelen. Moeilijker is het huwelijken te traceren tussen handelaars en vrouwen van *familiae* die olieproducerende domeinen bezaten. De inscripties uit Baetica laten hoogstens huwelijken zien tussen *familiae* waarvan bekend is dat zij zowel actief waren in de commercialisatie van olie als uitgestrekte

landerijen bezaten.⁸² Toch lijkt het zeer aannemelijk dat ook dergelijke verbintenissen moeten zijn voorgekomen. De voordelen voor beide partijen spreken voor zich: de handelaar kon steeds verzekerd zijn van koopwaar tegen een aantrekkelijke prijs, terwijl de domeineigenaar onmiddellijke toegang had tot de kanalen voor de commercialisatie van zijn surplus. Ook de concentratie van kapitaal speelde zeker een rol. Bovendien zijn er voldoende parallellen uit andere pre-industriële maatschappijen te vinden: verschillende handelaars die in de 17de eeuw suiker en slaven uit Midden-Amerika naar Europa verscheepten, huwden geregeld dochters van plantage-eigenaars. Sommige van deze landheren waren ook zelf al actief in de exportbusiness, zodat we mogen aannemen dat zij hun dochters uithuwelijkten aan collega-kooplieden en hoopten zo zowel de productie- als commercialisatiefase te rationaliseren.⁸³

Uit de hier geschetste huwelijkspatronen mag besloten worden dat een echtverbintenis door verschillende Romeinse families uit de handelswereld werd aangegrepen met het oog op de concentratie van kapitaal, productie- en handelcapaciteiten. Bovendien bracht elke familie ook een netwerk van zelf opgebouwde contacten en symbolisch krediet in, waarin de andere partij dan kon delen. Dit aspect van de huwelijkspolitiek van handelaars is moeilijker te traceren in de Romeinse wereld, maar is wel goed gedocumenteerd in andere pre-industriële samenlevingen. Toen de Amerikaanse handelaar Robert Livingston op het einde van de 17de eeuw huwde met de dochter van een rijke collega, werd zijn kredietreserve in de commerciële wereld van New York onmiddellijk verhoogd en introduceerde zijn schoonbroer hem met groot succes op de internationale markten van Barbados en Amsterdam.⁸⁴ Op die manier kregen beide families van de verbintenis toegang tot financiële en materiële reserves die buiten het bereik lagen van een afzonderlijke familie, maar stimuleerden ze ook de wederzijdse instroom van personen met dezelfde professionele interesses, zodat ook commerciële informatie en contacten konden worden gedeeld. Het huwelijk versterkte m.a.w. hun positie in het commerciële landschap.

1.6. Adoptie en commerciële relaties

Het is voldoende bekend dat in de Romeinse wereld ook tot adoptie werd besloten om andere redenen dan een onvervulde kinderwens. In de hoogste strata van de maatschappij toonde adoptie zich als een ideale strategie om de banden tussen twee families te verstevigen. Hierbij speelden vaak politieke motieven een rol: het uitbouwen van een stevige basis van aanhangers kon voor twee families die eenzelfde politiek programma voorstonden, een voldoende reden zijn om zich via adoptie te verenigen. Ook een combinatie van financiële overwegingen en kansen op sociale promotie vormde vaak de aanleiding: een verarmde senatoriale familie die geldelijke ondersteuning kon gebruiken om dezelfde levensstandaard te bewaren en de politieke campagne van haar kinderen te financieren, kon zich door adoptie liëren aan een welvarende, maar sociaal duidelijk minder vooraanstaande familie. De voordelen voor beide partijen spreken natuurlijk voor zich.

Ook binnen de wereld van handelaars en transporteurs keren dezelfde strategieën ongewijzigd terug. Goed bekend is hier het voorbeeld van Sentius Felix. Hij was lid van twee transportverenigingen en een college van wijnhandelaars en verzamelde daarnaast een dermate uitgebreide collectie van patronaten over commerciële *collegia* allerhande, dat zijn belangen in het handelsverkeer van Ostia moeilijk te overschatten zijn. Toch werd zijn volledige integratie in de havenstad bemoeilijkt door twee nadelige feiten: de man was ten eerste niet oorspronkelijk uit Ostia afkomstig en kon dus niet

⁸² E.g. de huwelijken tussen de Aelii en de Aemilii (CIL II, 1205) en de Aemilii en de Annii (II, 2326). Voor de relatie tussen het bezit van domeinen en de oliehandel, zie p. 1027 en volgende.

⁸³ Braudel, 1989, 257; Morgan, 1993, 192.

⁸⁴ Braudel, 1989, 131.

rekenen op de back-up van de generaties voor hem. Verder suggereert zijn *cognomen* dat hogerop in de stamboom de Sentii een serviele achtergrond hadden, ook al meldt Felix in de inscriptie trots dat de familie al ettelijke generaties *ingenui* telde. Om zich van een vooraanstaande plaats in Ostia te verzekeren, adopteerde Felix een lid van het geslacht van de Lucilii Gamalae, die reeds tal van magistraten hadden geleverd en één van de meest politiek actieve families van Ostia was. Deze strategie bleek bijzonder succesvol en Felix slaagde erin zelf een indrukwekkende politieke carrière uit te bouwen in zijn nieuwe thuisstad.

Een tweede motief voor adoptie, dat vaker in de bronnen naar voor komt, is het creëren van een stabiele verbintenis tussen twee families met dezelfde economische interesses. Net zoals een huwelijk de commerciële contacten van families van handelaars kon bestendigen en de toekomstige samenwerking verzekerde, schiep ook een adoptie zekere verwachtingen en voor beide families bijna de verplichting elkaar in hun handelsbelangen te ondersteunen. De onomastiek van *olearii* als Vinisius Aelius Aelianus en Iulius Alfius Theseus laat vermoeden dat hier telkens twee *familiae*, waarvan ook steeds niet-geadopteerde leden in de oliehandel actief waren, hun belangen niet alleen probeerden veilig te stellen door zoveel mogelijk individuen in dezelfde handelssector te laten werken, maar door ook een andere familie en haar potentieel aan zich te binden. Omdat we ook een *titulus* kennen van een Alfius Theseus, mogen we aannemen dat de man reeds voor zijn adoptie een zekere activiteit in de oliebusiness had ontplooid en de Iulii niet om het even wie uit de *familia* van de Alfii adopteerden.

Interessant is ook de casus van Helvius Iunius Hyacinthus. Het kan hier gaan om een verbintenis tussen de Spaanse Helvii en Iunii, maar we mogen ook niet uitsluiten dat de Gallische *familia* van de Helvii, die bekend zijn als *nautae* en door een huwelijk gelieerd waren aan de Apronii die weer belangen hadden in de wijnhandel, door de adoptie van een lid uit een familie met een voorgeschiedenis in de olie-export, de handel in wijn en olie in het zuiden van Frankrijk te combineren.

Tenslotte kan ook nog de *olearius* Ocanius Patruinus Caecilianus Euplus worden vermeld. De naam Ocanius is enkel geattesteerd in Noord-Afrika en, toch wel betekenisvol, Ostia. Met het voorbeeld van de Afrikaanse Aufidii (**Fout! Verwijzingsbron niet gevonden.** en volgende) in het achterhoofd, die zich als graanhandelaars in Ostia gingen vestigen, mogen we misschien aannemen dat de spreiding van de naam Ocanius een gelijkaardige activiteit verraadt. Als nu de Ocanii de markten van Rome niet alleen met graan wilden bevoorraden, maar ook met olie – en de *titulus* van Euplus is te dateren rond het midden van de 2de eeuw, toen de vraag naar olie in de hoofdstad een grote vlucht nam – dan zou het zeker een goede tactiek zijn een lid te adopteren van een bekende Spaanse familie uit de oliebusiness. De onomastiek laat vermoeden dat in Caecilianus het oorspronkelijke *gentilicium* van de man verborgen kan zijn en dat we dus te maken hebben met een Caecilius Euplus, wiens *cognomen* natuurlijk bijzonder goed gekozen kan zijn. Gaat het hier om een lid van de bekende *familia* van de DD. Caecilii, die met ettelijke *liberti* in de oliehandel opereerden?

2. Obsequium en vertegenwoordiging door *liberti*

2.1. Sociale en juridische omkadering van de *patronus-libertus*-relatie

Wie deel wilde hebben aan de opbrengsten van handelsondernemingen zonder zelf actief betrokken te zijn, kon zich laten vertegenwoordigen door de leden van zijn *familia* stricto sensu, i.e. bloedverwanten die onder de *potestas* vielen en slaven.⁸⁵ Het *potestas*-principe was evenwel niet de

⁸⁵ In die zin wordt *familia* door Finley, 1973, 18-19, gedefinieerd als “all the persons, free or unfree, under the authority of the paterfamilias, the head of the household”. Herz, 1994, 297 beschouwt de *familia* als “der Begriff

enige manier om zich, zonder een officieel contract af te sluiten, in de commerciële wereld te laten vertegenwoordigen: een *patronus* kon immers ook een beroep doen op zijn *libertus*, waarbij de eerste een startkapitaal leverde en de tweede een vooraf bepaald deel van het rendement overhandigde. De praktische uitwerking van de *patronus-libertus*-relatie kon natuurlijk verschillende vormen aannemen: sommige vrijgelatenen konden als manager of zaakwaarnemer tegen betaling in dienst treden van hun patroon. Anderen leenden geld van hun vroegere meester om zich in de zakenwereld te kunnen lanceren en betaalden hem na verloop van tijd of in termijnen terug met de gerealiseerde winst.

Hoewel dit organisatieschema in se niet verschilde van dat, dat voor personen onder *potestas* werd toegepast, is er toch één belangrijk verschil dat een *patronus* kon doen beslissen voor een vertegenwoordiging door vrijgelatenen te kiezen: omdat een *libertus* immers *sui iuris* was en een eigen rechtspersoonlijkheid bezat, kon de patroon geen financiële verantwoordelijkheid dragen ingeval de vrijgelatene de onderneming slecht beheerde en in een proces verwikkeld raakte. De *actiones adiecticiae qualitatis* die de aansprakelijkheid regelden van wie de *potestas* uitoefende, zijn hier m.a.w. niet van toepassing. In deze optiek lijkt het zeker niet uitgesloten dat in de motivering voor een vrijlating dikwijls andere elementen dan het betalen van de afkoopsom door een slaaf, affectie van de *dominus* of een beloning voor bewezen diensten moeten hebben meegespeeld: een *manumissio* lijkt zo de uitgelezen manier om de financiële verantwoordelijkheid van een onderneming waarin geld van de *patronus* was geïnvesteerd, om puur economische redenen naar de *libertus* door te schuiven. Het kan voor de eigenaar inderdaad veel interessanter zijn een slaaf vrij te laten, eens hij de nodige professionele ervaring en relaties had opgebouwd, om op die manier een einde te maken aan de juridische verantwoordelijkheidsrelaties. Door zijn voormalige slaaf toch nog op één of andere manier te ondersteunen in zijn beroepsbezigheden, creëert de patroon als het ware een informele afhankelijkheidsrelatie, die hem wel de financiële voordelen van een *dominus-servus*-relatie blijft opleveren, maar vrijstelt van de juridische aansprakelijkheid over zijn slaven. Waar zijn belangen voorheen verdedigd werden door slaven, kon de *patronus* nu hopen op de diensten van vertrouwde vrijgelatenen of, in de woorden van Fronto, *liberti fideles ac laboriosi*.⁸⁶

Zeker omdat tal van vrijgelatenen ook na de *manumissio* in het huis van hun *patronus* bleven wonen⁸⁷ en/of dezelfde opdrachten bleven vervullen die hen als slaaf waren opgedragen, én een vrijgelatene dikwijls nog verplichtingen had jegens zijn vroegere meester, kunnen *liberti* vanuit sociaal en psychologisch opzicht bijna als volwaardige leden van de *familia* worden beschouwd.⁸⁸ Men kan bovendien veilig aannemen dat een deel van de *liberti* vroegere *vernae* of in huis geboren slaven waren en dat hun patroon in werkelijkheid ook hun natuurlijke vader was, zodat het motief om ook na de *libertinatio* nauwe contacten te onderhouden deels ook een emotioneel facet kreeg.⁸⁹ Het bestaan van deze vrijgelatenen verschilt vanuit professioneel oogpunt eigenlijk weinig van dat van de slaven van de *familia* en de verbetering van hun juridische situatie heeft in se weinig impact op hun dagdagelijkse leven. Als typevoorbeeld kan hier de relatie tussen Cicero en zijn secretaris Tiro worden aangehaald: hoewel Tiro in 53 v.Chr. werd vrijgelaten, is in de correspondentie van Cicero geen spoor

(...), unter dem die Gruppe der *liberi* ebenso wie die der *liberti* zusammengefaßt ist.”.

⁸⁶ Fronto, *Ep.* II, 7, 2.

⁸⁷ In de beschrijving van zijn villa maakt Plinius, *Ep.* II, 17, 9 melding van een deel waar zijn slaven en vrijgelatenen woonden (*reliqua pars lateris huius servorum libertorumque usibus detinetur, plerisque tam mundis, ut accipere hospites possint*). Zie ook Fabre, 1981, 131-140. Veyne, 1961, 226 spreekt in dit opzicht van “les satellites de la maison”.

⁸⁸ Kirschenbaum, 1987, 127-128.

⁸⁹ Zie hiervoor Los, 1995, 1031-1032.

te vinden van een veranderde relatie. Tiro blijft dezelfde rol in Cicero's leven spelen als voordien.⁹⁰ Tenslotte gingen de *liberti* ook deel uitmaken van de *clientes* van hun patroon, waardoor opnieuw regelmatige persoonlijke contacten werden gestimuleerd. In dit opzicht oppert Los de interessante hypothese dat tijdens de Keizertijd, wanneer de rol van de *clientes* als politieke achterban en ondersteuning van de carrière van hun patroon op de achtergrond verdwijnt, dit hiaat kon worden opgevuld door een voortgezette economische relatie tussen de *clientes* en de *patronus*.⁹¹ De energie van de *clientes* die voorheen vaak werd ingezet in de politieke strijd van de rijkselite, kon nu gekanaliseerd worden naar andere kanalen en de inschakeling van de *clientes* als vertegenwoordigers in de economische sectoren waarin de patroon bereid was te investeren, kon hier een oplossing bieden. Een patroon kon zelf het initiatief nemen om een handelsonderneming op te zetten en die door zijn vrijgelatene te laten runnen, omdat hij op basis van het zgn. *obsequium* het recht had bepaalde diensten (*operae*) van zijn *libertus* te eisen.⁹² Wanneer een vrijgelatene deze diensten weigerde te accepteren, kon zijn patroon zelfs een rechtzaak tegen hem inspannen, de zgn. *accusatio ingrati liberti*.⁹³ Bij de vrijlating kon een patroon dus zekere voorwaarden verbinden aan de *manumissio*. De *libertus* zwoer dan een eed dat hij de *operae* zou uitoefenen en het is die eed, die het *obsequium* in het leven roept. Het is m.a.w. zo, dat niet van alle *liberti* *operae* werden geëist, maar enkel van hen, die een bijzondere overeenkomst met hun patroon hadden gesloten.⁹⁴ Het spreekt natuurlijk voor zich dat het in het belang van de *patronus* was, zijn vrijgelatenen door de diensten tot op zekere hoogte aan zich te binden.

Zeker in de eerste eeuwen van de Republiek moeten deze diensten soms bijzonder zwaar geweest zijn, omdat de *patronus* geen beperkingen waren opgelegd in de frequentie of aard van *operae* die hij van zijn vrijgelatenen kon eisen. Omdat hij een *libertus* kon verplichten exact dezelfde taken te blijven uitvoeren die hem als slaaf waren opgedragen, kan de *manumissio* in die dagen nauwelijks aanleiding gegeven hebben tot een beter, meer zelfstandig leven voor de *libertus*: hij was dan misschien wel juridisch een vrij man, in de organisatie van zijn leven en werk bleef hij als een pseudo-slaaf afhankelijk van de *patronus*. Pas in 118 v.Chr. beperkte de *praetor* P. Rutilius Rufus de drukkende last van de *operae* en bood een vrijgelatene twee keuzes:⁹⁵ ofwel voerde de *libertus* zijn *obsequium* uit en blijft aan zijn patroon gebonden; ofwel ging hij volledig onafhankelijk leven, weg van zijn patroon, maar was dan wel verplicht als het ware een *societas* met de *patronus* aan te gaan en wat hij verdiende met hem te delen. Hoe deze *societas Rutiliana* precies functioneerde is zwaar gecontesteerd. Het is inderdaad moeilijk te zien hoe een *libertus* die geen verplichtingen meer had jegens zijn patroon en dus ook kon wegtrekken uit de stad waar zijn voormalige meester woonde, gedwongen kon worden de

⁹⁰ Kirschenbaum, 1987, 135-138 met verdere literatuur.

⁹¹ Los, 1995, 1032-1034.

⁹² Treggiari, 1969, 68-80; Fabre, 1981; Waldstein, 1986.

⁹³ D. III, 3, 35, 1 (*patronus libertum et per procuratorem ut ingratum accusare potest et libertus per procuratorem respondere*).

⁹⁴ D. XXXVIII, 1, 31 (*operis non impositis manumissus, etiamsi ex sua uoluntate aliquo tempore praestiterit, compelli ad praestandas, quas non promisit, non potest*).

⁹⁵ D. XXXVIII, 2, 1 (*hoc edictum a praetore propositum est honoris, quem liberti patronis habere debent, moderandi gratia. namque ut Seruius scribit, antea soliti fuerunt a libertis durissimas res exigere, scilicet ad remunerandum tam grande beneficium, quod in liberos confertur, cum ex seruitute ad ciuitatem Romanam perducuntur. Et quidem primus praetor Rutilius edixit se amplius non daturum patrono quam operarum et societatis actionem, uidelicet si hoc pepigisset, ut, nisi ei obsequium praestaret libertus, in societatem admitteretur patronus. Posteriores praetores certae partis bonorum possessionem pollicebantur: uidelicet enim imago societatis induxit eiusdem partis praestationem, ut, quod uiuus solebat societatis nomine praestare, id post mortem praestaret*). Voor een degelijke commentaar op het edict, zie Fabre, 1981, 296-299 en 318-325.

patroon te laten delen in de winsten die hij na zijn vrijlating realiseerde.⁹⁶ Hoewel het edict de almacht van de patroon zeker poogde te doorbreken, werd nauwelijks geraakt aan de omvang van de *operae* zelf. In de edicten van volgende *praetores* werd het verplichte *societas*-type dan ook herroepen en kon een patroon enkel in de bezittingen van een *libertus* delen, eens hij overleden was.

Hoewel de aard van de diensten die mochten worden geëist, nu wel aan zekere beperkingen onderhevig was en ook de frequentie teruggebracht was, legden slechts weinig rechtsregels vast hoe een patroon zijn *libertus* in zijn commerciële plannen kon betrekken.⁹⁷ Het spreekt voor zich dat wie een slaaf door *praepositio* in een handelsonderneming had aangesteld, in het systeem van *obsequium* een ideale weg vond de man na zijn vrijlating gelijkaardige taken te laten volbrengen.⁹⁸ De rechtsregels inzake *operae* waren immers zo opgesteld dat de patroon een nagenoeg onbeperkte vrijheid genoot in de organisatie van de diensten die hij van zijn vrijgelatenen kon vragen: zowel de plaats waar de *operae* uitgevoerd dienden te worden, als het tijdstip waarop, waren volledig afhankelijk van de bepalingen van de patroon.⁹⁹ Precies omdat een *patronus* kon beslissen waar en wanneer zijn *libertus* diensten moest leveren, werd de uitbouw van een zelfstandig economisch bestaan voor deze laatste bemoeilijkt en kreeg de patroon een uitgelezen middel in handen om zijn *negotia* verder door *liberti* te laten beheren. Het lijkt geen twijfel dat een patroon net de minder aantrekkelijke kanten van een handelsonderneming onder de vorm van *operae* naar zijn *liberti* kon overhevelen. Zo staat bij Paulus te lezen hoe een man zijn vrijgelatene de reis naar Asia liet maken om purperstoffen voor hem in te kopen: door zijn *libertus* op te zadelen met de gevaren van een verre handelsreis, kon de patroon zonder persoonlijk lichamelijk risico te lopen in Italië luxeproducten uit het oosten aanbieden.¹⁰⁰

Door er bovendien voor te zorgen dat dezelfde man in dezelfde sector bleef werken, gingen de ervaring die hij had opgebouwd en de handelscontacten en vertrouwensrelaties die eventueel waren gegroeid toen de man nog slaaf was, ook na zijn vrijlating niet zonder meer verloren, zodat ze hun nut voor de onderneming konden blijven bewijzen. Wanneer *liberti* hun beroepsbezigheden als slaaf verderzetten voor hun patroon, spaarden zij hem de moeite uit om vervangers te zoeken en op te leiden, zorgden zij voor continuïteit van de handelsonderneming en reduceerden zij de nood aan een striktere controle die bij nieuwkomers die de patroon waarschijnlijk minder goed kende, zeker vereist was. Op die manier beschikte de patroon over een flexibele mogelijkheid om de voortzetting van zijn handelsbedrijf te verzekeren en werkte het *operae*-systeem ook na de vrijlating een professionele afhankelijkheidsrelatie tussen patroon en vrijgelatene in de hand.

Toch vormde het principe van de *operae* geen noodzaak om een samenwerkingsverband tussen patroon en vrijgelatene te structureren. Na de *manumissio* werd de slaaf immers een vrij persoon en de

⁹⁶ Zie voor deze vraagstelling de uitvoerige analyse van Masi Doria, 1986.

⁹⁷ De *operae* mogen niet indruisen tegen het fatsoen, de *libertus* niet in gevaar brengen en moeten rekening houden met zijn leeftijd, lichamelijke conditie en levensomstandigheden. Zie D. XXXVIII, 1, 16-17 en 38.

⁹⁸ D. XXXVIII, 1, 23 (*denique si libertus faber aut pictor fuerit, quamdiu id artificium exercebit, has operas patrono praestare cogitur. quare sicut fabriles operas quis potest sibi aut Titio stipulari, ita patronus a liberto operas sibi aut Sempronio recte stipulatur*).

⁹⁹ D. XXXVIII, 1, 21 (*operae enim loco edi debent ubi patronus moratur, sumptu scilicet et uectura patroni*) en XXXVIII, 1, 24, pr. (*quotiens certa species operarum in stipulationem deducitur, ueluti pictoriae fabriles, peti quidem non possunt nisi praeteritae, quia etsi non uerbis, at re ipsa inest obligationi tractus temporis, sicuti cum Ephesi dari stipulemur, dies continetur. et ideo inutilis est haec stipulatio: 'operas tuas pictorias centum hodie dare spondes?' cedunt tamen operae ex die interpositae stipulationis. sed operae, quas patronus a liberto postulat, confestim non cedunt, quia id agi inter eos uidetur, ne ante cederent quam indictae fuissent, scilicet quia ex commodo patroni libertus operas edere debet: quod in fabro uel pictore dici non conuenit*).

¹⁰⁰ D. XXXIV, 2, 4 (*cum quidam libertum suum in Asiam misisset ad purpuras emendas et testamentum uxori suae lanam purpuream legasset, pertinere ad eam, si quam purpuram uiuo eo libertus emisset, Seruius respondit*).

commerciële overeenkomsten met zijn vroegere patroon verschilden in se niet van de afspraken tussen twee *ingenui*. Was de vroegere slaaf bereid dezelfde beroepsbezigheden verder te zetten voor de *patronus*, dan kon een eenvoudige *locatio conductio operarum* of arbeidscontract hun onderlinge positie regelen. Een slaaf die lange tijd in de maritieme business van zijn meester had gewerkt, e.g. als *nauta*, kon na zijn vrijlating, toen hij al wat ouder was en de nodige ervaring aan boord had opgedaan, in een meer verantwoordelijke functie als *magister navis* voor het schip van zijn patroon ingehuurd worden en zo in dezelfde sector actief blijven. Was de *libertus* erin geslaagd een meer zelfstandig statuut op te bouwen door e.g. een eigen schip aan te kopen en zich in de maritieme handelswereld te lanceren, dan kon de patroon nog steeds hun vroegere afhankelijkheidsrelatie inschakelen om met de schipper een transportcontract af te sluiten. Beide partijen waren bij een dergelijke samenwerking gediend: de patroon vond een gemakkelijk toegankelijke en vertrouwde ‘pool’ van arbeidskrachten en kon waarschijnlijk ook rekenen op voordelige transportovereenkomsten, terwijl de financiële input van de patroon de vrijgelatene van een gunstige werksituatie kon voorzien.

Bovendien stimuleerde ook de juridische omkadering van de *patronus-libertus*-relatie een voortgezette samenwerking. Zo was volgens de jurist Alfenus, die op het einde van de Republiek schreef, een patroon van rechtswege gemachtigd een *libertus* die hem professionele concurrentie zou aandoen, te verbieden zijn beroep verder uit te oefenen.¹⁰¹ Stel dat een vrijgelatene die als slaaf steeds in de handelsonderneming van zijn meester heeft gewerkt en dus de nodige ervaring heeft opgedaan, na zijn *manumissio* beslist in dezelfde stad als zijn patroon zijn expertise aan te wenden om een gelijkaardige zaak op te zetten, dan is de patroon gemachtigd zijn beroepskeuze in te perken en zo zijn eigen onderneming veilig te stellen. Wanneer iemand als slaaf zich ettelijke jaren bekwaamd heeft in één specifieke economische sector, dan kan een dergelijke beslissing van zijn patroon impliceren dat hem, althans tijdelijk, alle middelen van bestaan worden onttrokken. De *libertus* zou er dan voor kunnen kiezen zich in een andere regio te vestigen of vanuit dezelfde plaats handel te drijven met streken waar zijn patroon commercieel niet vertegenwoordigd is, maar dit zou betekenen dat hij minstens een deel van de waardevolle, geërfde handelsrelaties moet opgeven en eigenlijk in dezelfde sector een volledig nieuwe onderneming moet opstarten. Is hij daar om financiële of persoonlijke redenen niet toe in staat maar wil hij toch zelfstandig, i.e. los van zijn patroon werken, dan ziet hij zich eigenlijk verplicht een nieuw beroep, een nieuwe vaardigheid aan te leren en het professionele netwerk dat hij had opgebouwd, op te geven. Waarschijnlijk kon een *libertus* die de werkrelatie met zijn patroon verderzette, ook gebruik blijven maken van diens infrastructuur, zoals een schip, een winkel etc., die hem als slaaf hadden geholpen zijn beroep uit te oefenen. Dit betekende dat geen aanzienlijke investeringen nodig waren om toch een beroepsleven uit te bouwen: hij kon e.g. een schip huren van zijn *patronus* of in ruil voor een loon diens handelsonderneming verderzetten en in de marge eigen koopwaar verschepen. Was de *libertus* in staat door deze samenwerking de nodige investeringen te drukken, dan konden de winsten in andere sectoren worden gependend, zoals een verbetering van zijn levensomstandigheden of uiterlijk vertoon van rijkdom. Het is niet uit te sluiten dat de topos van de door handel schatrijk geworden vrijgelatene die in luxe leeft, deels hierin zijn oorsprong vond. Een gelijkaardig fenomeen is nl. vastgesteld voor de negerslaven van de schippers uit het 18de-eeuwse Bermuda: hoewel zij zich hadden kunnen vrijkopen en een zelfstandig leven beginnen, kozen zij ervoor als slaven aan boord van de schepen van hun meesters te blijven werken. Het geldt dat zij op die

¹⁰¹ D. XXXVIII, 1, 26, pr., met een voorbeeld van een dokter (*medicus libertus, quod putaret, si liberti sui medicinam non facerent, multo plures imperantes sibi habiturum, postulabat, ut sequerentur se neque opus facerent: id ius est nec ne? respondit ius esse, dummodo liberas operas ab eis exigeret, hoc est ut adquiescere eos meridiano tempore et ualetudinis et honestatis suae rationem habere sineret*).

manier konden sparen, werd besteed aan een verbetering van hun levenskwaliteit, de aanschaf van juwelen en mooie kledij etc.¹⁰²

Het lijkt daarom veel beter zich, in het kader van het *operae*-systeem of door een nauwe samenwerking, te verzekeren van de steun van zijn patroon en een verderzetting van de hem reeds lang vertrouwde beroepsactiviteiten. Op die manier wordt een *libertus* indirect aangemoedigd ook na de *manumissio* hechte professionele banden met zijn vroegere meester aan te houden. Het is zeker in een dergelijke context dat we de grafinscriptie moeten interpreteren van de vrijgelaten goud- en zilversmid M. Canuleius Zosimus, die door zijn patroon wordt geëerd omdat hij zo correct optrad dat *hic in vita sua sine voluntate patroni nihil fecit* (CIL VI, 9222).

Toch werd ook de Romeinse juristen duidelijk dat deze beperking het ontwikkelen van een zelfstandig beroepsleven van vele vrijgelatenen zwaar hypothekeerde. Onder Antoninus Pius reeds schreef Scaevola dat een patroon zijn *libertus* niet kon verhinderen in dezelfde stad hetzelfde beroep uit te oefenen.¹⁰³ Toch is de wet niet zo eenduidig, omdat Scaevola als voorwaarde toevoegt dat de patroon geen *laesio* of nadeel mocht ondervinden van de *negotiatio* van zijn vrijgelatene. Waar de grenzen van de *laesio* lagen, wordt echter in het midden gelaten. Ongetwijfeld reageerde Scaevola op processen waarbij *patroni* professionele concurrentie ondervonden van hun vrijgelatenen en tegen hen een proces aanspannen, omdat zij vonden dat volgens de regels van het *obsequium*, een bijzonder vage en nergens vast omliggende verplichting voor vrijgelatenen hun patroon te respecteren, een *libertus* zijn vroegere meester op geen enkel gebied mocht tegenwerken. Deze overweging motiveerde misschien Scaevola's beperking en het is waarschijnlijk dat voor elke casus afzonderlijk de omvang van de *laesio* bepalend was voor de uitspraak. Rond het begin van de 3de eeuw herhaalde Ulpianus dat een patroon zijn vrijgelatene niet kon verhinderen een beroep naar eigen keuze uit te oefenen, als het maar een *negotiatio licita* was.¹⁰⁴ Blijkbaar probeerden nog steeds *patroni* het *obsequium* in te roepen om de concurrentie van hun *liberti* aan banden te leggen, maar Ulpianus lijkt geen rekening meer te houden met de eventuele nadelen die een patroon zou ondervinden: enkel de wettelijkheid van de *negotiatio* staat nu centraal.

Tijdens het samenwerkingsverband wil de patroon natuurlijk graag een zekere controle uitoefenen op de activiteiten van zijn vrijgelatene. Werken beiden in dezelfde regio, dan kan een geregelde persoonlijke controle de patroon inzicht geven in de manier waarop zijn *libertus* zijn zaken behartigt. Omdat vrijgelatenen dikwijls bij hun patroon bleven wonen, stellen zich dus vaak weinig problemen. Liggen de centra van hun handelsactiviteiten verder uit elkaar of wenst de patroon zich niet zelf in te laten met het toezicht, dan kan hij eventueel zakenrelaties inschakelen die in dezelfde sector opereren om te informeren naar zijn *libertus*. Wanneer de oliehandelaar Fadus Secundus vrijgelatenen geïnstalleerd had in de havens van vertrek en aankomst op het traject Baetica-Ostia, kon hij een zekere controle uitoefenen zolang hijzelf bleef varen; daarna kon hij dit aspect ook toevertrouwen aan andere *liberti* van de *familia* die in de oliebusiness bleven werken. Een andere mogelijkheid bestaat erin de samenwerking zo te organiseren, dat in de commerciële bewegingsvrijheid van de vrijgelatene reeds een zekere beperking en controle zit ingebakken. Hoe dit concreet in zijn werk kan gaan, laat een tabletje uit het archief van de Sulpicii zien.¹⁰⁵ Daarin sluit C. Iulius Prudens een overeenkomst met de

¹⁰² Jarvis, 2002, 609-610.

¹⁰³ D. XXXVII, 14, 18 (*quaero, an libertus prohiberi potest a patrono in eadem colonia, in qua ipse negotiatur, idem genus negotii exercere. Scaevola respondit non posse prohiberi*); D. XXXVIII, 1, 45 (*libertus negotiatoris uestiarii an eandem negotiationem in eadem ciuitate et eodem loco inuito patrono exercere possit? respondit nihil proponi, cur non possit, si nullam laesionem ex hoc sentiet patronus*).

¹⁰⁴ D. XXXVII, 14, 2 (*liberti homines negotiatione licita prohiberi a patronis non debent*).

¹⁰⁵ TPSulp 48. Zie Camodeca, 1999, 128-131 en Andreau, 2006, 203-204.

financier C. Sulpicius Cinnamus over de geldelijke ondersteuning van twee zaakwaarnemers van Prudens, nl. zijn slaaf Hyginus vrijgelatene Suavis. Cinnamus mag hen geld ter beschikking stellen en borg staan voor hun ondernemingen, want Prudens zal hun activiteiten financieel bijstaan en de gemaakte schulden terugbetalen. Cinnamus krijgt echter de volledige vrijheid in het weigeren of toezeggen van steun. Prudens vertrouwde m.a.w. op het zakelijke instinct van Cinnamus, die dagdagelijks in de financiële en commerciële sector actief was en in staat zou zijn te voorspellen of het optreden van Hyginus en Suavis een voordeel zou kunnen opleveren voor hun patroon. Door deze controle over te laten aan een ervaren zakenman, probeerde Prudens zich te verzekeren van een degelijk oordeel over de levensvatbaarheid van de geplande ondernemingen van zijn slaaf en vrijgelatene en zo zijn investeringen te beschermen door risicovolle transacties te laten reduceren. Bovendien zorgde het inschakelen van een financier als Cinnamus ervoor dat de twee vertegenwoordigers niet steeds een beroep moesten doen op de reserves van hun patroon: Prudens zou op geregelde tijdstippen de gemaakte schulden vereffenen bij Cinnamus en was zo vrijgesteld van een continue participatie in de zaken van Suavis en Hyginus.

Meestal is echter niet uit de epigrafische testimonia op te maken of en zo ja, onder welke vorm de *libertus* voor zijn *patronus* bleef werken en in welke mate de vrijgelatene onafhankelijk kon optreden. Zelfs als de details van de samenwerking nauwkeurig waren vastgelegd, beschikte de *libertus* nog steeds over de vrijheid om buiten de grenzen van de overeenkomst voor eigen rekening te werken. Een vrijgelatene die als *magister navis* aan boord van een schip van zijn patroon voer en e.g. graan van Gallië naar Italië verscheepte, kon naast de afgesproken levering het cargo ook aanvullen met handelswaar die hij zelf bekostigde.

Garnsey heeft terecht geprotesteerd tegen de eenzijdige visie dat achter elke vrijgelatene een patroon zou staan die de winsten van zijn professionele leven continu afroemde, die de activiteiten van zijn *libertus* nauwkeurig superviseerde en de krijtlijnen van zijn optreden in de handelswereld uitzette.¹⁰⁶

De reeds geciteerde wetten van Scaevola en Ulpianus tonen duidelijk aan dat *liberti* voldoende zelfstandig konden zijn om als concurrenten van hun patroons op te treden. Om werkelijk te beoordelen hoe zelfstandig de *libertus* kon opereren in het handelsbedrijf, zouden we voor een representatief aandeel van de samenwerkingsverbanden moeten weten wie de eigenaar was van de grondstoffen en productiemiddelen waarmee de handelswaar werd vervaardigd, wie de schepen bezat waarop de *libertus* voer etc., maar de meeste bronnen laten een dergelijk onderzoek niet toe. Garnsey stelt als alternatief twee criteria om zelfstandig opererende *liberti* op te sporen voor, nl. rijkdom, die zich uit in het lidmaatschap van een *collegium* of het oprichten van een grafinscriptie, en de mate van verantwoordelijkheid in het uitoefenen van een beroep. Toch stellen zich ook hier nauwelijks te overkomen moeilijkheden. Deelname aan het verenigingsleven kan immers evenzeer het gevolg zijn van een voortgezette professionele relatie tussen vrijgelatenen en patroon dan een uiting van rijkdom. Aufidius Epictetus en Aufidius Faustianus bekleedden respectievelijk de functie van *quaestor* en *quinquennalis* in de grote vereniging van *mercatores frumentarii* in Ostia. Volgens Garnseys criterium zouden zij gecatalogeerd kunnen worden als zelfstandige vrijgelatenen. De vader van hun patroon, Aufidius Fortis, was echter ook lid en bovendien *quinquennalis perpetuus* van dezelfde vereniging, een vooraanstaand figuur in het politieke leven van de havenstad en patroon van andere verenigingen. Alleen omdat deze man eveneens als graanhandelaar bekend is, kunnen we de ruimere belangen van de *familia* reconstrueren en aannemen dat de eervolle functies die Epictetus en Faustianus behaalden, hen misschien ook waren toegekend om de *quinquennalis perpetuus* van de vereniging te eren. Tegen deze achtergrond verdwijnt de veronderstelde zelfstandigheid van de twee *liberti* volledig. Ook de

¹⁰⁶ Garnsey, 1981.

verantwoordelijkheid in het beroep is een verre van eenduidig criterium. Het beroep van een schipper vroeg door de constante mobiliteit en wisselende marktsituaties vanzelfsprekend veel meer commercieel inschattingsvermogen en zelfstandigheid dan de uitbater van een winkeltje naast het huis van zijn patroon nodig had. Iunius Eudoxus, een vrijgelaten *navicularius marinus* uit Narbonne, komt dus mogelijk in aanmerking als zelfstandige *libertus*. Wanneer we echter weten dat het *cognomen* van zijn broer, Fadianus, een relatie veronderstelt van de Iunii met de grote schippersfamilie van de Fadii, en dat de Iunii zelf ook als *familia* met commerciële belangen bekend staat, lijkt het beter Eudoxus als een radertje in een groot netwerk van handelsrelaties, huwelijkspolitiek en vertegenwoordiging door *liberti* te zien dan als autonome schipper. Omdat voor veel vrijgelaten handelaars de context waarin zij werken onbekend blijft, is de nodige voorzichtigheid geboden in het toepassen van Garnseys criteria. Hoewel Garnsey zeker terecht de grote variatie in afhankelijkheid beklemtoont in de relaties tussen patroon en vrijgelatene en correct is wanneer hij het aandeel van volledig zelfstandig werkende *liberti* als zeker niet te verwaarlozen inschat, blijft het bijzonder moeilijk de achtergrond van elk individu te reconstrueren en de verhouding tussen afhankelijke en zelfstandig werkende vrijgelatenen in te schatten.

2.2. Economische relaties tussen *patroni* en *liberti*

De rechtsregels die de verhouding tussen patroon en vrijgelatene na de *manumissio* regelden, stimuleerden op verschillende manieren een blijvende relatie, zonder die evenwel te verplichten. De professionele component van deze relatie bestond vaak in een verderzetting of een licht gewijzigde vorm van de beroepsactiviteiten die de *libertus* als slaaf had uitgeoefend. Tal van bronnen laten inderdaad zien hoe dezelfde beroepen zowel binnen één *familia* als intergenerationeel werden doorgegeven. Zoals een vader het best geplaast was om als eerste zijn zoon een vaardigheid bij te brengen die hem van een inkomen zou voorzien, zo werd ook de activiteit van de *dominus* direct gereflecteerd in de specialisaties van zijn slaven en vrijgelatenen. Welke vorming kon hij hen ook beter geven dan precies zijn eigen specialiteit, zeker als hiermee een grotere winst, een intensifiëring van de activiteiten of een betere arbeidsverdeling mee kon worden gerealiseerd? Precies omdat de patroon uit eigen ervaring vertrouwd was met de finesses van het beroep, de nodige contacten kon inbrengen en zijn vrijgelatene als het ware als zijn ondergeschikte en latere opvolger kon introduceren, was het niet meer dan normaal dat iemand tijdens en na zijn actieve beroepsleven weinig geneigd was de banden die hem met zijn professionele activiteiten verbonden, door te knippen. Hoewel niet specifiek van toepassing op het inschakelen van *liberti*, was het dezelfde motivatie die een schipper uit een redevoering van Demosthenes ertoe bracht zijn geld, nadat hij zich uit de scheepvaart had teruggetrokken, in zeeleningen te investeren. Hij zegt het zelfs expliciet: “ik ken iedereen in die sector en iedereen kent mij”.¹⁰⁷

De praktische taakverdeling tussen een patroon en zijn vrijgelatenen kon, net zoals bij een *dominus* en zijn slaven, verschillende vormen aannemen. Aan het ene einde van het spectrum staat een patroon die steeds aanwezig is bij elke fase van de onderneming, de voornaamste beslissingen neemt en zijn *liberti* enkel functies met weinig verantwoordelijkheid toevertrouwt; aan het andere eind staat een patroon wiens inbreng beperkt blijft tot het verlenen van een startkapitaal of krediet, die de praktische uitwerking van de onderneming volledig overlaat aan zijn vrijgelatenen en enkel een regelmatige opbrengst verwacht. Tussen deze twee extremen was een heel scala van nuances in participatie en

¹⁰⁷ Demosthenes, *Apatour*. 4-5: οὐπω δὲ ἔτη ἐστὶν ἑπτὰ ἀφ’ οὗ τὸ μὲν πλεῖν καταλέλυκα, μέτρια δ’ ἔχων τούτοις πειρώμαι ναυτικοῖς ἐργάζεσθαι. διὰ δὲ τὸ ἀφίχθαι πολλὰ χόσε καὶ διὰ τὸ εἶναι μοι τὰς διατριβὰς περὶ τὸ ἐμπόριον γνωρίμους ἔχω τοῖς πλείστοις τῶν πλεόντων τὴν θάλατταν.

verantwoordelijkheid mogelijk. Een eerste voor de hand liggende variabele was de mate waarin de patroon zelf in de onderneming betrokken wilde zijn en zich wilde inzetten voor de praktische uitwerking. De sociale status van de patroon speelde hierin natuurlijk een belangrijke rol. Als tweede variabele kan de geografische ruimte waarbinnen de onderneming zich afspeelde, in rekening worden gebracht. Wanneer de handelsreis langs vertrouwde routes zou verlopen, niet meer dan enkele dagen in beslag zou nemen en kon steunen op een zekere routine, zou een *libertus* in theorie veel meer zelfstandigheid kunnen worden verleend dan wanneer hij in verafgelegen regio's zou moeten optreden. Dan moest de patroon er kunnen op vertrouwen dat zijn vrijgelatene in staat was een breed gamma van commerciële beslissingen te nemen. Ten derde kan ook de aard van de handelswaar de samenwerking bepalen. Kreeg de *libertus* enkel een weinig kostbaar cargo in handen waarvan het verlies de patroon helemaal niet zou ruïneren, was zeker minder toezicht nodig dan wanneer hij een lading luxeproducten verscheepte.

Voor de duidelijkheid wordt een typologie voorgesteld waarbij het onderscheid gemaakt wordt naar de mate waarin de patroon en de *libertus* ruimtelijk van elkaar gescheiden zijn en minder of meer frequente contacten onderhouden.

1. Patroon en vrijgelatene wonen voldoende dicht bij elkaar, zodat indien nodig onmiddellijk contact mogelijk is. Volgende taakverdelingen zijn denkbaar:
 - a. De *libertus* verkoopt de handelswaar, geleverd door de patroon. Eventueel gebeurt dit in een winkel die eigendom is van de patroon. Tot deze categorie behoren o.m. vrijgelatenen die op regelmatige basis productieoverschotten van het landgoed van hun *patronus* op de markt gaan verkopen, die als *institor* in een winkel de goederen uit de ateliers van de patroon te koop aanbieden of deze als lokaal rondreizende handelaar verspreiden.
 - b. De *libertus* koopt handelswaar in, die de patroon verder in een lokale setting commercialiseert. Zo kan een handelaar in Rome een vrijgelatene in Ostia installeren om de aankomst van interessante goederen gade te slaan en een voorraad op te kopen.
 - c. De *libertus* houdt een shop van de patroon open en regelt volledig zelfstandig de fasen van aan- en verkoop.
 - d. *Libertus* en patroon combineren samen de aan- en verkoop en werken in min of meer dezelfde functie in de onderneming.

Deze arbeidsorganisatie heeft het grote voordeel dat de patroon, als hij dit wenst, een regelmatige, zelfs strikte controle kan uitoefenen op de activiteiten van zijn *libertus*.

2. Patroon en vrijgelatene wonen verder uit elkaar of zij zijn beroepshalve – e.g. als schippers - verhinderd elkaar geregeld te zien, waardoor zij slechts occasioneel contacten onderhouden. Verschillende schema's van samenwerking zijn mogelijk:
 - a. De *libertus* koopt in de plaats van export handelswaar aan voor de onderneming van zijn patroon. Deze, of andere leden van zijn *familia*, zorgen al dan niet persoonlijk voor het transport en de verkoop. De aanwezigheid van Fadii in Baetica, die ter plaatse olie opkochten voor de handelsonderneming van Fadius Secundus, kan in deze context verklaard worden.
 - b. De *libertus* zorgt op de bestemming voor de verkoop. De handelswaar wordt geleverd door de *patronus* of zijn *familia*, hetzij in persoon, hetzij door het inschakelen van transporteurs. Mogelijk is de aanwezigheid van de Spaanse *mercator* Fabius Gu[...] in Narbonne op die manier te duiden: de man maakte deel uit van een *gens* van Spaanse handelaars en amfoor- en olieproducenten en verzorgde vermoedelijk de verdeling in de Gallische regio. Ook de attestatie van Gallische Fadii in Ostia moet vanuit deze

optiek worden benaderd. De Spaanse Annii tenslotte, die naast handelaars ook als olie- en amfoorproducenten bekend staan, beschikten in Ostia naar alle waarschijnlijkheid over een eigen opslagruimte voor de olie die zij naar Italië verscheepten en hadden vermoedelijk *liberti* ter plaatse om de opslag te verzorgen.

- c. De *libertus* organiseert enkel het transport van de handelswaar van zijn patroon, door ofwel zelf als transporteur op te treden ofwel geschikte transporteurs in te schakelen. De strategie van een persoonlijke activiteit in het transportbedrijf lijkt vooral interessant wanneer op een vast traject kan worden gewerkt en wanneer leden van dezelfde *familia* de goederen op de bestemming in ontvangst nemen en verder verdelen. Het optreden van transporteurs als Fadius Anicetus, Antiochus en Paon lijkt, gezien de reeds vermelde aanwezigheid van de *familia* in Ostia, hier te kunnen worden geplaatst: zij traden voor zover bekend enkel op als oliehandelaars tussen Baetica en Rome en konden na aankomst de amforen overleveren aan hun *familia*-leden. De techniek waarbij *liberti* het transport organiseren zonder zelf actief deel te nemen is moeilijker te illustreren, maar is mogelijk te traceren in het archief van de Egyptische transporteur Nicanor. Omdat hij vanuit Coptus aan de Nijl goederen van handelaars vervoerde naar de havens van Myus Hormus en Berenice aan de Rode Zee, lijkt het waarschijnlijk dat de personen die in Coptus de handelswaar in ontvangst namen en verder doorstuurden, optraden als vertegenwoordigers van handelaars. In de verzameling van personen die met Nicanor een vervoersovereenkomst sluiten, zijn herhaaldelijk *liberti* geattesteerd.¹⁰⁸
- d. De *libertus* combineert verschillende fases van de onderneming. Ongetwijfeld kwam deze strategie het vaakst voor. De participatie van de *patronus* kan beperkt worden tot een investering of het ter beschikking stellen van infrastructuur.

In deze vormen van samenwerking geniet de vrijgelatene een veel grotere zelfstandigheid en de patroon is dikwijls voor langere tijd nauwelijks op de hoogte van het reilen en zeilen van zijn investeringen.¹⁰⁹ De taakverdeling toont zich een bijzonder efficiënte oplossing voor één van de cruciale problemen in het handelsbedrijf van elke pre-industriële samenleving, nl. de gebrekkige informatie over het verloop van de verschillende fases van de onderneming en, in het verlengde hiervan, het gevaar van een corrupte zaakvertegenwoordiger. Middeleeuwse koopmansgilden en de Engelse en Hollandse compagnieën die naar Indië en Amerika voeren zagen zich allemaal voor hetzelfde probleem geplaatst. Zelfs vandaag, in een handelswereld met optimale communicatiesnelheden, is het gevaar van een ontrouwe agent nooit uit te sluiten.¹¹⁰ Hier kon de juridische relatie tussen *patronus* en *libertus* een antwoord bieden. Zoals bekend was een vrijgelatene zijn patroon *obsequium* verplicht, een bijzonder vaag en informeel concept gegroeid *ex consuetudine* dat o.m. correct gedrag, respect en gehoorzaamheid kon inhouden.¹¹¹ Dit principe reguleerde de relatie tussen een patroon en zijn vrijgelatenen en veronderstelde dat een *libertus* zijn vroegere meester niet zou misleiden of bedriegen, een verwachting die zeker voor vertegenwoordiging in een commerciële onderneming van groot nut kon zijn: het probleem van het vinden van een betrouwbare vertegenwoordiger krijgt a.h.w. een pasklare oplossing in het *obsequium*. Een *libertus* die dus enige

¹⁰⁸ Adams, 2007, 221-225.

¹⁰⁹ Cf. D. XL, 9, 10 (*quod frequenter accidit his, qui transmarinas negotiationes et aliis regionibus, quam in quibus ipsi morantur, per servos atque liberos exercent: quod saepe, adtriti<s> istis negotiationibus longo tempore, id ignorant et manumittendo sine fraudis consilio indulgent servis suis libertatem*).

¹¹⁰ Carlos, 1992; Kessler & Temin, 2007, 313-314 en 320.

¹¹¹ Joshel, 1992, 33-34.

verantwoordelijkheid droeg in het handelsbedrijf van zijn patroon en zich niet te goeder trouw van zijn taak kweet, doorbrak in principe de regels van het *obsequium*. Als *libertus ingratus* kon hij door zijn vroegere meester voor de rechtbank worden gedaagd en bij veroordeling terug tot slaaf worden gemaakt.¹¹² Het *obsequium* bood m.a.w. een wettelijk kader dat de betrouwbaarheid van vrijgelatenen probeerde te garanderen. In dit opzicht functioneerde dit principe, dat zoals hoger aangestipt in het leven werd geroepen op het moment dat de *libertus* bij de *manumissio* zijn eed zwoer, min of meer in dezelfde zin als de eed die de agenten van de Hudson's Bay Company en Royal African Company tijdens de 17de eeuw dienden af te leggen: zij beloofden de belangen van de Company in de kolonies zo goed mogelijk te behartigen en eigen voordeel niet op de eerste plaats te laten komen.¹¹³ Het *obsequium* had wel een veel bredere strekking dan de strikt commercieel gerichte eed van de Companies, maar hun toepasbaarheid in het handelsbedrijf diende hetzelfde doel.

Mocht deze informele maar wel juridisch bindende verplichting niet volstaan, kon natuurlijk nog altijd een arbeidscontract (*locatio conductio operarum*) alle onduidelijkheden uit de weg ruimen en de verantwoordelijkheden en verplichtingen voor een eventuele juridische betwisting vastleggen. Dit gebruik van vrijgelatenen in het handelsbedrijf binnen de context van het *obsequium* beantwoordt m.i. toch veel beter aan de Romeinse commerciële organisatie dan het extreem modernistische model van Kessler & Temin, waarin iedereen zonder restrictie vertegenwoordigers kon inhuren om in afgelegen provincies zijn belangen waar te nemen.¹¹⁴

Vaak koos de patroon ook voor een combinatie van deze strategieën en spreidde de verschillende fases van het handelsbedrijf over meerdere *liberti*. In het overzicht werd reeds de casus van de Fadii vermeld. Toch lijkt een dergelijke organisatorische spreiding van activiteiten geen unicum. Neem nu het dossier van de Spaanse DD. Caecilii. Omdat zoveel leden van deze *familia* rond het midden van de 2de eeuw geattesteerd zijn in de *tituli* en duidelijk een herkomst van vrijgelatenen deelden, mogen we aannemen dat hier een *patronus* zijn *familia* in de oliehandel had laten specialiseren. De meesten kennen we enkel door hun naam op de amforen als handelaars. Caecilius Hospitalis kennen we in een inscriptie uit Baetica en een ere-inscriptie voor de *praefectus annonae* in Ostia. De man was dus naar alle waarschijnlijkheid in Baetica blijven wonen maar bevestigde met het standbeeld de regelmatige contacten met Italië en de *annona*. Twee leden van de *familia*, Caecilius Abascanthus en Onesimus, zijn echter naast de *tituli* enkel bekend in de monumentale funeraire epigrafie van Rome: Abascanthus begroef er zijn echtgenote en Onesimus vond er zelf een laatste rustplaats. In de hoofdstad bekleedden zij nu tevens een functie als *apparitor*. Beiden moeten zich dus in Rome gevestigd hebben, naar alle waarschijnlijkheid om de leveringen van de *familia* in ontvangst te nemen en de verdere verdeling te coördineren. Het dossier van de DD. Caecilii vertoont m.a.w. sterke gelijkenissen met dat van de Fadii.

Beide *familiae* beseften zeer goed de voordelen van permanent residerende, betrouwbare contacten in de havens van aan- en verkoop. Deze *liberti* konden immers voor langere periodes commercieel interessante informatie verzamelen en zo een beter idee krijgen van de organisatie van de plaatselijke markt, de cycli van vraag en aanbod en potentiële contacten, dan *liberti* die ook nog steeds de handelsreizen voor hun rekening dienden te nemen en eerder fragmentarische informatie konden vergaren. Permanente vertegenwoordigers maakten het ook mogelijk de handelswaar die de *familia* had geleverd, desnoods te stockeren als de verkoopsvoorwaarden niet gunstig waren en een beter

¹¹² D. III, 3, 35, 2 (*patronus libertum et per procuratorem ut ingratum accusare potest et libertus per procuratorem respondere*); D. XXXVII, 14, 19 (*ingratus libertus est, qui patrono obsequium non praestat uel res eius filiorumue tutelam administrare detractat*).

¹¹³ Carlos, 1992, 142.

¹¹⁴ Kessler & Temin, 2007, 317-318.

moment af te wachten. Rondreizende handelaars konden deze techniek vanzelfsprekend niet toepassen en dienden zich aan te passen aan de heersende marktsituatie. In deze context kunnen we de beslissing kaderen van de Anni die belangen hadden in de olie-export en in Ostia een magazijn met *dolia* uitbaatten.¹¹⁵ Door voortdurend zichtbaar aanwezig te zijn in de havens, konden de vertegenwoordigers ook een zekere vertrouwensbasis opbouwen bij plaatselijke financiers en dit geld gebruiken om de handelsonderneming van hun *familia* te ondersteunen. Van het grootste belang was tevens dat permanente vertegenwoordigers in de havens langs een vaste route ervoor konden zorgen dat steeds een exportcargo klaar lag en de schippers van hun *familia* geen tijd in de havens dienden te verliezen. Enkele data uit de ontwikkeling van de transatlantische handel van de 17de en 18de eeuw kunnen dit aspect illustreren.¹¹⁶ Tabaksschepen maakten in de 17de eeuw slechts één volledige rondvaart en spendeerden gemakkelijk 100 dagen in de havens van Virginia en Maryland.¹¹⁷ Halverwege de 18de eeuw gingen de handelaars in toenemende mate vertrouwen op Schotse ‘factors’ of vertegenwoordigers in de Nieuwe Wereld en konden de tabaksvoorraden beter worden geïnventariseerd en klaargemaakt voor de export. Schepen hoefden minder lang aan te meren en slaagden er nu in twee en zelfs drie rondvaarten per jaar te maken! Zonder dat enige bijzondere technologische vernieuwing nodig was, werd de efficiëntie van de scheepvaart door de inschakeling van permanente vertegenwoordigers op zijn minst verdubbeld.

Omdat de Fadii en de Caecilii bovendien leden van hun *familia* ook het transport van de handelswaar toevertrouwden, onderhielden zij regelmatige contacten met hun vaste vertegenwoordigers en konden een zekere controle uitoefenen. Als de leden daarnaast ook nog ingeschreven waren in de structuur van een beroepsvereniging, konden ook *collegiati* die niet tot de *familia* behoorden, worden aangesproken om tijdens hun reizen de vertegenwoordigers in de havens te controleren. Caecilius Hospitalis kon als magistraat van de vereniging van *negotiatores olearii ex Baetica* zeker een beroep doen op de informatie van zijn collega’s over de activiteiten van zijn *familia*-leden in Ostia en Rome. De combinatie van een informele *familia*- en een meer formele *collegium*-structuur bemoeilijkten bedrog door vertegenwoordigers en zou hen onmiddellijk kunnen uitsluiten uit de gemeenschap van handelaars, zodat misbruik op langere termijn zeker niet zou lonen.

In deze praktische uitwerking verschilde de inschakeling van *liberti* hier nauwelijks van de technieken die in de handelsorganisatie van de middeleeuwse en vroegmoderne periode werden gebruikt. Zo gingen Italiaanse handelaarsfamilies in de textielhandel van de 12de en 13de eeuw niet meer steeds het hele commerciële traject afleggen om in elk stadium alle beslissingen zelf af te handelen, maar plaatsen zij op verschillende stadia van het traject permanente vertegenwoordigers om het handelsproces efficiënter te kunnen organiseren. Deze evolutie wordt door mediëvisten als een fundamentele stap gezien in de commerciële ontwikkeling van Europa.¹¹⁸ Ook in de vroegmoderne periode kunnen we herhaaldelijk zien hoe vertegenwoordigers worden ingeschakeld om de aankoop bij producenten en de verkoop in verafgelegen plaatsen te organiseren. Spaanse handelaars die in de 16de eeuw wol uit Burgos naar de Vlaamse textielindustrie exporteerden, gebruikten vaak agenten om de wol rechtstreeks bij de herders en eigenaars van de schapen op te kopen en hadden aan het andere eind van het handelstraject in Brugge een eigen ‘consulado’ van gevestigde Spaanse vertegenwoordigers om de markt voor grondstoffen in de gaten te houden, de distributie en verkoop te

¹¹⁵ Zie <http://www.ostia-antica.org/regio3/14/14-4.htm> voor enkele afbeeldingen van het magazijn.

¹¹⁶ North, 1968, 961-962.

¹¹⁷ Tijdens de reis die het schip ‘Saint-Antoine’ maakte tussen 1707 en 1711 en liep van Frankrijk over Kaap Hoorn naar China en terug, bracht het schip méér tijd door in de havens dan op zee. In het hele jaar 1710 werd amper 3 maanden gevaren! Voor een reconstructie van de reis, zie Braudel, 1988, 402.

¹¹⁸ Kohn, in druk.

organiseren en cargo's voor de terugreis aan te kopen.¹¹⁹ De Spaanse aanwezigheid in Brugge kan tot in de 18de eeuw worden getraceerd. Zo werd ook tijdens de 17de eeuw in de tabakshandel met Amerika al snel beseft dat een vertegenwoordiger in Amerika plaatsen veel meer garanties bood op een succesvolle onderneming dan de Europese handelswaar toevertrouwen aan een schipper en hem de opdracht geven een lading tabak op de terugreis mee te brengen. Sommige agenten bleven maar enkele maanden of jaren in de kolonies, terwijl anderen zich voorgoed in de Nieuwe Wereld gingen vestigen.¹²⁰

Historici wijzen ook hier steeds op de efficiëntie van deze vertegenwoordiging en het grote belang van deze fase in de groei naar hedendaagse bedrijven met verspreide vestigingen die elk verantwoordelijk zijn voor een deel van de totaalonderneming. De parallel met de Sextii Fadii in Baetica, Gallië en Ostia en de DD. Caecilii in Baetica en Rome is echter zeer duidelijk en laat zien dat systemen van vertegenwoordiging die vanaf het veronderstelde begin in de 12de eeuw als cruciale vernieuwingen in de commerciële groei van het Westen zijn geprezen, veel verder kunnen worden getraceerd.

Terwijl we dit soort vertegenwoordiging aan de hand van het dossier van de Fadii binnen een mediterrane context hebben kunnen reconstrueren, kunnen we onze blik ook nog veel verder richten en hetzelfde systeem proberen op te sporen in de handel op veel langere afstanden. De commerciële activiteiten van eenzelfde *familia* brachten hun leden immers vaak tot ver buiten de regionale of interregionale sfeer van de thuisbasis van de *dominus*, tot in de verschillende uithoeken van het rijk. Als algemene wetmatigheid kan men aannemen dat hoe ruimer de vertegenwoordiging door leden van de *familia* zich geografisch uitstrekt, des te omvangrijker zullen de handelsbelangen en commerciële investeringen van de patroon zijn.

Bekend is in dit opzicht vooral de casus van de *gens* Annia, die zich tijdens de laatste eeuw van de Republiek en verder in de 1ste en 2de eeuw van de Keizertijd vanuit het commerciële centrum van Pozzuoli laat traceren langs de belangrijkste routes van de handel met het oosten.¹²¹ In de Italische havenstad kennen we immers een P. Annius Eros, *libertus* van Annius Plocamus.¹²² Deze Plocamus kan dan weer geïdentificeerd worden met een *redemptor vectigalis maris Rubri* die tijdens de jaren 40-50 n.Chr. de belastingen op het handelsverkeer in de Rode Zee pachtte.¹²³ De man had naar alle waarschijnlijkheid zelf uitgebreide commerciële belangen in de regio waar hij zijn functie uitoefende, want Plinius meldt dat één van zijn vrijgelatenen op Arabië voer (*libertus circa Arabiam navigans*). Tijdens het eerste decennium van de 1ste e. is bovendien in het Egyptische Wadi Menih bij Coptus de aanwezigheid geattesteerd van een zekere Lysas, slaaf van Annius Plocamus.¹²⁴ Vanuit deze regio vertrok een karavaanroute naar Berenice aan de Rode Zee, één van de voornaamste vertrekpunten voor de handel in luxeproducten uit Arabië en Indië. Onomastisch onderzoek van Bonsangue heeft verder geleerd dat de aanwezigheid van de Annii uit Pozzuoli zich tijdens de 2de eeuw in Egypte onverminderd doorzet. Deze *gens* onderhield m.a.w. duurzame commerciële contacten met een regio langs waar oosterse handelsgoederen waarmee de grootste winstmarges te realiseren waren, Italië bereikten.

Aan het dossier van de Annii uit Pozzuoli kan nu ook dat van de Peticii uit de streek van Sulmona

¹¹⁹ Mathers, 1988.

¹²⁰ Price & Clemens, 1987, 4.

¹²¹ Voor de 1ste e.: Camodeca, 1979 en Rathbone, 2003, 221-222. Voor de 2de e.: Bonsangue, 2001.

¹²² CIL X, 2389.

¹²³ Plinius Maior, *Nat.Hist.* VI, 84 (*Anni Plocami, qui maris Rubri vectigal a fisco redemerat, libertus circa Arabiam navigans aquilonibus raptus praeter Carmaniam, XV die Hippuros portum eius invectus, hospitali regis clementia sex mensum tempore inbutus adloquio percunctanti postea narravit Romanos et Caesarem*).

¹²⁴ SEG XIII, 614.

worden toegevoegd.¹²⁵ Een eerste Peticius die met zekerheid in handel actief was, verschijnt als graankoopman tijdens de Burgeroorlogen: toen Pompeius na de slag bij Pharsalus op de vlucht sloeg, nam een zekere Peticius hem aan boord van zijn *navis frumentaria*.¹²⁶ Vermoedelijk importeerde hij Thessalisch graan naar Rome. Het is immers bekend dat Rome voor haar graanvoorziening ook in de 2de e.v.Chr. op dezelfde landstreek een beroep had gedaan.¹²⁷ Een tweede lid van de *gens Peticia*, C. Peticius, exporteerde waarschijnlijk zo'n 10 jaar later Italische wijn naar Afrika: zijn naam is bewaard in een *titulus pictus*, gevonden in Carthago.¹²⁸ Tijdens het eerste kwart van de 1ste e.n.Chr. kraste een andere C. Peticius zijn naam in het Grieks en het Latijn op een steen in de Egyptische Hammamatvallei, gelegen op de weg van de Nijlhaven Coptus naar Quseir-el-Qadim, een haven aan de kust van de Rode Zee.¹²⁹ Dergelijke tweetalige inscripties komen in Egypte slechts bij uitzondering voor en het bekendste voorbeeld is, misschien niet toevallig, precies de inscriptie van de vrijgelatene van P. Annius Plocamus. De analogie maakt het zeer waarschijnlijk dat deze Peticius (als vrijgelatene?) zijn *familia* ter plaatse vertegenwoordigde en hun handelsactiviteiten tussen de Nijl en de oosterse markten superviseerde. Tenslotte is in Sulmo een bronzen beeld van Hercules bewaard, dat volgens de begeleidende wij-inscriptie geschonken was door een zekere M. Attius Peticius Marsus.¹³⁰ Dezelfde Peticius Marsus staat vermeld in een graffito op een *dolium*, gevonden in het wrak Diano Marina, dat rond het midden van de 1ste e.n.Chr. voor de kusten van Ligurië gezonken moet zijn. Schepen hadden vaak enkele reusachtige *dolia* aan boord om wijn in bulk te transporteren. Hoewel de graffito niet noodzakelijk de betrokkenheid van Marsus in de wijnhandel aantoonde - hij kan met evenveel recht als de producent van het *dolium* geduid worden - , maken de wijding aan Hercules, die in het Romeinse pantheon bekend staat als één van de beschermers van kooplieden,¹³¹ en de Carthaagse *titulus* op een wijnamfoor het zeker aannemelijk dat Marsus belangen had in de wijnexport. In hetzelfde museum van Chieti, waar Marsus' beeld te zien is, kan bovendien een reliëf gevonden worden van een familie, waarop in het onderste deel 6 mannen en 1 vrouw te zien zijn, maar bovenaan een zeer opmerkelijk tafereel staat afgebeeld: een man leidt een dromedaris voort die op de rug twee wijnamforen en een niet te identificeren derde voorwerp torst. Het is bekend dat op deze manier handelswaar tussen het Nijlbekken en de havens aan de Rode Zee werd vervoerd, precies langs de route waar C. Peticius zijn naam achterliet.¹³² Het is zeer verleidelijk het monument te verbinden met de *gens Peticia* en in het reliëf een expliciete verwijzing te zien naar hun handelsactiviteiten in het oosten. Gezien hun vertrouwdeheid met de wijnhandel in de mediterrane wereld, zou het inderdaad

¹²⁵ Gianfrotta, 1989b; Tchernia, 1992.

¹²⁶ Caesar, *Bell. Civ.* III, 96 (*Pompeius, iam cum intra vallum nostri versarentur, equum nactus detractis insignibus imperatoriis decumana porta se ex castris eiecit protinusque equo citato Larisam contendit. neque ibi constitit, sed eadem celeritate paucos suos ex fuga nactus nocturno itinere non intermisso comitatu equitum xxx ad mare pervenit navemque frumentariam conscendit, saepe, ut dicebatur, querens tantum se opinionem fefellisse, ut a quo genere hominum victoriam sperasset, ab eo initio fugae facto paene proditus videretur*) en Plutarchus, *Pomp.* LXXIII, 3, 6 (*ἐκεῖ δὲ τῆς νυκτὸς τὸ λοιπὸν ἀναπαυσάμενος ἐν καλυβίῳ τινὶ σαγηνέαν, καὶ περὶ τὸν ὄρθρον ἐπιβάς ποταμίου πλοίου, καὶ τῶν ἐπομένων τοὺς ἐλευθέρους ἀναλαβάν, τοὺς δὲ θεράποντας ἀπέναι πρὸς Καίσαρα κελεύσας καὶ μὴ δεδιέναι, παρὰ γῆν κομιζόμενος εἶδεν εὐμεγέθη φορτηγὸν ἀνάγεσθαι μέλλουσαν, ἧς ἐναυκλήρει Ῥωμαῖος ἀνὴρ οὐ πάνυ Πομπηΐῳ συνήθης, γινώσκων δὲ τὴν ὄψιν αὐτοῦ· Πετίκιος ἐπεκαλεῖτο*).

¹²⁷ Garnsey et alii, 1984.

¹²⁸ CIL VIII, 22640, 65 met de naam Peticius in de genitief.

¹²⁹ CIL III, 1, 29.

¹³⁰ AE 1989, 237.

¹³¹ Rauh, 1993, 151-189. Op één van Romes belangrijkste marktplaatsen, het *forum boarium*, was een tempel aan Hercules gewijd.

¹³² Zie Adams, 2007, 49-70 voor het gebruik van lastdieren in het Egyptische binnenland.

mogelijk zijn dat de Peticii de expertise die zij in het westen hadden opgebouwd, gingen gebruiken om ook markten in het oosten met Italische wijn te bevoorraden. Eens gearriveerd aan de Rode Zee, moeten de amforen verder verscheept zijn naar Indië en vermoedelijk zorgden de Peticii ervoor dat de retourcargo's voorzien waren van kostbare ladingen edelstenen, peper en andere specerijen.

Deze twee voorbeelden illustreren duidelijk tot welke indrukwekkende reikwijdte de netwerken binnen de context van de *familia* konden uitgroeien en welke moeite men zich getroostte om op enkele centrale punten op de handelsroute vertegenwoordigers te installeren. Door gebruik te maken van de mogelijkheden die de *familia* bood, kon men in principe elke fase van de transactie controleren. In een wereld waar men voor dergelijke verre handelsondernemingen als individu voortdurend in onzekerheid verkeerde of de goederen wel veilig op hun bestemming zouden aankomen en men steeds verplicht was te vertrouwen op de eerlijkheid en goodwill van onbekenden, bood de *familia* dus een bijzonder groot voordeel.

Soms probeerden *patroni* die een grote slavenfamilie hadden uitgebouwd, later tal van hun vrijgelatenen in dezelfde commerciële sector tewerk te stellen. Op die manier kon de patroon zijn onderneming ook na de *manumissio* op hetzelfde niveau verderzetten of zelfs aan uitbreiding denken. Het grote voordeel van een uitgebreide vertegenwoordiging door *liberti* is ook dat de patroon zich kan beperken tot een investering en de praktische organisatie overlaten aan zijn *familia*. Door bovendien zijn *liberti* in één bijzondere sector te lanceren, zorgde de patroon voor een concentratie van informatie en ervaring in dat ene specifieke handelsbedrijf. Gegevens over de beste route, de goedkoopste leveranciers of betrouwbaarste afnemers konden zo vlug worden uitgewisseld. Het welslagen van een onderneming hing immers af van snelheid van beslissen en een vertegenwoordiger die goed op de hoogte was van de bijzonderheden van e.g. de textielhandel, kon de zaken van zijn opdrachtgever beter behartigen. Zeker als de patroon hoopte nog lange tijd uit dezelfde business profijt te halen, zorgde hij bij voorkeur voor enkele vertegenwoordigers die samen op een vast traject konden werken.

Deze vorm van samenwerking is soms moeilijk zichtbaar in het bronnenmateriaal, maar ligt waarschijnlijk wel aan de basis van epigrafische dossiers als die van de DD. Aticii en de LL. Segolatii. Van beide families kennen we tal van leden die in eenzelfde sector, nl. de oliehandel, actief waren en van wie de meerderheid een duidelijk serviele achtergrond had. Hoewel we de onderlinge relatie tussen de individuele *olearii* doorgaans niet meer kunnen achterhalen, laten zowel het aantal van de attestaties als het feit dat zij haast zonder uitzondering in een beperkte tijdspanne – ongeveer een decennium – opereerden, vermoeden dat het hier gaat om *coliberti* die op aansporen van hun patroon hun vroegere activiteiten gingen verderzetten en dat hij op zeker niveau participeerde in hun ondernemingen. Deze omschrijving is bewust vaag, omdat we helemaal niet weten in welke mate van afhankelijkheid de *liberti* actief waren of welk aandeel de oliehandel in het totale patrimonium van de patroon uitmaakte. Voorzichtigheid is geboden, maar niet steeds in acht genomen: toen Meiggs in zijn bekende studie van Ostia nl. vaststelde dat in de meeste commercieel georiënteerde verenigingen Egrilii lid waren, concludeerde hij daaruit dat de bronnen op zijn minst suggereerden dat “the Egrilii derived their main wealth from trade” (mijn onderlijning).¹³³ Het dossier van de Egrilii maakt inderdaad zeer waarschijnlijk dat deze *familia* commerciële belangen had, maar over het belang van de handel als bron van inkomsten in het volledige financiële leven van de Egrilii zegt dit niets.

Op welke manier de samenwerking tussen patroon en vrijgelatenen precies gebeurde, kunnen we niet meer achterhalen, al lijken financiering, het ter beschikking stellen van schepen en aanbieden van handelswaar mogelijke strategieën. Mogelijk moeten we de rol van de *liberti* die min of meer volgens

¹³³ Meiggs, 1960, 198-199.

de richtlijnen van een patroon optraden, vergelijken met die van de zgn. supercargo's van de 17de en 18de eeuw.¹³⁴ Zij traden op als vertegenwoordigers van de handelaars van de Indische Compagnieën. De supercargo's voeren in naam van hun opdrachtgever mee aan boord van het schip dat zijn handelswaar had ingeladen en kregen de bevoegdheid toegekend de verscheepte goederen in den vreemde te verkopen en nieuwe producten in te kopen die dan in het thuisland opnieuw konden worden verkocht. In vergelijking met de taken van de supercargo's mag verondersteld worden dat aan de agenten-*liberti* minder zware eisen werden gesteld: hoewel beiden de nodige commerciële communicatieve vaardigheden, inschattingsvermogen en alertheid moesten kunnen voorleggen en in staat moesten zijn een nauwkeurige boekhouding bij te houden en de kwaliteit van retourcargo's te beoordelen, dienden de supercargo's over een veel grote talenkennis of uitgebreid netwerk van tolken te beschikken om in India, China en Taiwan of zelfs alleen maar Europa te kunnen functioneren, zij moesten bij geldwisselaars op de hoogte zijn van de geldende koersen en steeds rekening houden met de wisselende rechtssystemen.¹³⁵ In al deze opzichten konden de Romeinse *liberti* veel eenvoudiger als tussenpersonen worden ingeschakeld: het Latijn als *lingua franca*, het algemeen geldende Romeinse recht en een uniform monetair systeem vergemakkelijkten hun activiteit als vertegenwoordiger. Hoewel het bronnenmateriaal ons doorgaans niet toelaat de connectie te maken tussen de vrijgelatene als agent en de patroon als organisator, maakten tal van structurerende elementen van het Romeinse handelsbedrijf de toepassing van vertegenwoordiging in principe veel eenvoudiger dan in de middeleeuwse of vroeg-moderne periodes.

3. De *familia* in een *societas*

3.1. Algemene eigenschappen van de *societas* in het Romeinse recht

Een juridisch bindende *societas* ontstond wanneer twee of meer personen besloten samen te werken om een gemeenschappelijk doel te bereiken. De leden, de *socii*, brachten geld, goederen of diensten samen om gezamenlijk een zekere winst te realiseren.¹³⁶ Om een *societas* te vormen, was het niet noodzakelijk dat alle leden een identieke bijdrage leverden. Een samenwerkingsverband waarbij de ene partner geld ter beschikking stelde en een ander diensten (*opera*), werd evenzeer als een *societas* geduid als een overeenkomst bestaande uit evenwaardige financiële contributies.¹³⁷

Zeker voor een *societas* gericht op een handelsonderneming toonde deze 'gemengde' formule zich als zeer bruikbaar: meer gegoede partners konden bv. het geld nodig om de te verhandelen waren in te slaan, bemanning te monstern en onderhoudskosten voor het schip te bekostigen. Anderen konden hun ervaring in de commerciële wereld inbrengen en zorgen voor de praktische uitvoering van de aan- en verkoop, voor de controle op de goederen aan boord door mee te reizen en het onderhouden van handelscontacten.¹³⁸ Natuurlijk zijn ook andere combinatiemogelijkheden denkbaar: één van de *socii*

¹³⁴ Davis, 1972, 170-174.

¹³⁵ Portugees en 'pidgin' Engels konden soms wel tussen handelaars onderling als commerciële *lingua franca* dienen, maar drongen in de oosterse handelsgebieden nooit in die mate door dat zij zoals het Latijn op alle niveaus een toepassing vonden.

¹³⁶ Cf. Seneca, *Benef.* VII, 12, 1 (*non enim mihi sic cum amico communia omnia sunt, quomodo cum socio, ut pars mea sit, pars illius, sed quomodo patri matrique communes liberi sunt, quibus cum duo sunt, non singuli singulos habent, sed singuli binos*).

¹³⁷ D. XVII, 2, 5, 1 (*Societas autem coiri potest et valet etiam inter eos, qui non sunt aequis facultatibus, cum plerumque pauperior opera suppleat, quantum ei per comparisonem patrimonii deest*); D. XVII, 2, 6 (*ut non utique ex aequis partibus socii simus, ueluti si alter plus operae industriae pecuniae in societatem collaturus sit*).

¹³⁸ D. XVII, 2, 29, 1 (*(...) plerumque enim tanta est industria socii, ut plus societati conferat quam pecunia, item si solus naviget, si solus peregrinetur, pericula subeat solus*). Zie ook D. XIV, 1, 1, 25 (*si plures nauem*

kan de transportmiddelen zelf leveren, een ander de handelswaar, een derde de bemanning voor het schip enz. Zo is bekend dat in Egypte zakenpartners een contract hadden afgesloten waarbij de ene partner de lastdieren inbracht en een tweede het kapitaal om handelswaar aan te kopen.¹³⁹

Een *societas* laat daarnaast ook toe dat eigenaars van landbouwbedrijven rechtstreeks deelnemen aan het commercialiseren van hun producten: zo is een samenwerkingsverband tussen een producent die de waar levert, een handelaar die de eigenlijke verkoop regelt en een transporteur die de goederen naar de meest interessante markt brengt, perfect denkbaar. Bij een dergelijke samenwerking tussen producenten en handelaars fungeert een *societas* eigenlijk als een verticaal geïntegreerde onderneming.

Door de verdeling van de nodige investeringen maakte het *societas*-principe deelname aan het handelsbedrijf dus ook voor minder welstellende partners toegankelijk. De *societas* speelde ook in op de constante behoefte aan cash in het handelsbedrijf: een handelaar die net had geïnvesteerd in de aankoop van een schip en de weinige reserves die overbleven van risico wilde vrijwaren, kon op die manier toch dadelijk zijn belegging laten renderen met de liquide middelen van collega's. Het was ook een interessante optie om via een *societas* kapitaal te verzamelen voor een verre handelsreis, die niet alleen een grote investering zou vragen om lonen en levensonderhoud van de bemanning, herstelwerkzaamheden e.d. te bekostigen, maar door de afstand ook impliceerde dat het kapitaal dat elke *socius* inbracht, voor lange tijd onbereikbaar zou zijn. Bovendien stelt elke *socius* indirect ook zijn *familia* ter beschikking van de samenwerking, zodat ook slaven en vrijgelatenen kunnen meewerken aan de praktische uitwerking van de overeenkomst.¹⁴⁰

Belangrijk in deze samenwerking is tevens dat de *societas* kan bestaan uit leden die zich op verschillende plaatsen bevinden en zo commercieel interessante informatie kunnen doorspelen. Wanneer e.g. een *societas* is opgericht om wijn naar Rome te brengen en bestaat uit de eigenaar van een landbouwbedrijf, een financier en een schipper, en bij aankomst in Rome merkt de schipper dat in Rome een ernstig graantekort heerst, kan hij zijn *socii* dit in een brief melden en aan een collega die uitvaart meegeven, terwijl hijzelf de verkoop van de wijn regelt. Verloopt alles zoals gepland, dan kunnen zijn *socii* bij zijn terugkomst een lading graan klaar hebben en dadelijk een nieuwe *societas* met dezelfde partners aangaan. Deze methode om het probleem van de onvolledige handelsinformatie op te vangen klinkt misschien modernistisch, maar is zeker vanaf de 11de eeuw wel geattesteerd in gelijkaardige samenwerkingsverbanden van Joodse kooplieden. De brieven die zij naar hun partners stuurden bevatten voor tal van goederen uitgebreide informatie over de geldkoersen en fluctuaties van prijzen van handelswaar op de plaats waar zij gewoon waren handel te drijven.¹⁴¹

De meest eenvoudige vorm is de zgn. *societas unius negotiationis*, waarbij een beperkt aantal personen samenwerken om één doel te realiseren, i.c. één handelsonderneming mogelijk te maken. Een dergelijke constructie kan bijzonder nuttig zijn wanneer zich een gunstige maar tijdelijke handelssituatie voordoet.¹⁴² Zo kan een koopman die verneemt dat in een bepaalde regio een ernstig

exerceant, cum quolibet eorum in solidum agi potest), waarbij de *plures* duidelijk als *societas* een schip exploiteren. Cf. Rathbone, 2003, 211-212.

¹³⁹ PUG I, 20. Voor dit document, zie Adams, 2007, 238 met verdere literatuur.

¹⁴⁰ Het is bekend dat Turkse handelaars uit het vroegmoderne Ottomaanse rijk geregeld een samenwerkingsverband met collega's sloten dat in sterke mate herinnert aan de Romeinse *societas*, maar de reizen en het verschepen van de goederen toevertrouwden aan hun slaven. Zie hiervoor Inalcik, 1969, 109-113.

¹⁴¹ Braudel, 1989, 383-386; Greif, 1989, 861. Voor dezelfde techniek in het 18de-eeuwse Amerika, zie Bruchey, 1958, 279-280.

¹⁴² Cf. Apuleius, *Met.* I, 5, waarin het verhaal van Aristomenes wordt verteld, een *mercator* die gehoord had dat in de Thessalische stad Hypatha kaas zeer goedkoop werd verkocht maar niet snel genoeg kon inspelen op deze interessante situatie (*comperto itaque Hypatae, quae ciuitas cunctae Thessaliae antepollet, caseum recens et sciti*

graantekort heerst en de prijzen daarom zeer hoog liggen, maar niet over de nodige reserves beschikt om als eerste graan in te kopen en het gebied te gaan bevoorraden, proberen een *societas* te sluiten om de nodige financies bijeen te brengen. De handelaar brengt dan zijn schip en diensten in in de *societas*, terwijl zijn partners voor de geldelijke back-up zorgen. In dit geval leunt de eigenlijke financiering van de handelonderneming dicht aan bij een zeelening, die eveneens voor een welomschreven doel en de duur van één reis wordt verstrekt. Het enige verschil tussen beide organisatievormen bestaat erin dat de *socii* de winsten en verliezen delen, terwijl de geldschietster van een zeelening enkel zijn investering met de verschuldigde interesten recupereert.

Wat de *socii* ook inbrachten voor het welslagen van de *societas*, het eventuele financiële risico bij een mislukking van de onderneming werd door alle leden gedragen.¹⁴³ Zo bespreekt Ulpianus de casus van twee *socii* die samen een kledinghandel (*negotiatio sagaria*) hadden opgericht. Eén van hen werd tijdens een reis om textiel aan te kopen overvallen door rovers en verloor het geld dat bestemd was voor het opzetten van de onderneming. De tweede *socius* diende de helft van het geleden verlies te dragen.¹⁴⁴

Op dezelfde manier was de *societas* in haar geheel aansprakelijk, wanneer een contract met derden werd afgesloten met het oog op het welslagen van het doel van de *societas*. Wanneer bv. een *societas* door drie personen werd opgericht om een handelsreis over de Middellandse Zee te ondernemen en slechts één van de *socii* aan boord ging als *magister navis*, dan bleven ook de andere twee aansprakelijk voor het geheel van de onderneming.¹⁴⁵ De leden die enkel een financiële bijdrage leverden konden, net zoals Cato, wel een vertegenwoordiger mee laten inschepen om de correcte afhandeling van de overeenkomst door de *socius* die de eigenlijke organisatie leidde, te verzekeren.

Het is echter wel zo, dat slechts die verliezen over de *societas* werden verspreid, die geleden werden binnen het realiseren van de doelstelling van de *societas*. Daarom moesten duidelijke afspraken worden gemaakt die de grenzen van de samenwerking voor de *socii* die de eigenlijke diensten leverde, zouden vastleggen. Stel dat een *societas* wordt opgericht om een lading Rhodische wijn van Korinthe naar Brindisi te brengen en daar te verkopen, waarbij één *socius* zijn schip ter beschikking stelt en de reis zal maken, en twee andere *socii* de wijnamforen leveren. Vlak voor de zeereis verneemt de schipper in Korinthe, dat in Syracuse getroffen is door een ernstige voedselschaarste. Hij besluit zijn

saporis admodum commodo pretio distrahi, festinus adcurri id omne praestinaturus. Sed ut fieri adsolet, sinistro pede profectum me spes compendii frustrata est; omne enim pridie Lupus negotiator magnarius coemerat).

¹⁴³ D. XVII, 2, 27 (*omne aes alienum, quod manente societate contractum est, de communi soluendum est, licet posteaquam societas distracta est solutum sit. igitur et si sub condicione promiserat et distracta societate condicio exstitit, ex communi soluendum est: ideoque si interim societas dirimatur, cautiones interponendae sunt*); D. XVII, 2, 52, 4 (*proinde et si naufragio quid periit, cum non alias merces quam nauis solerent aduehi, damnum ambo sentient: nam sicuti lucrum, ita damnum quoque commune esse oportet, quod non culpa socii contingit*). Zie ook Misera, 1986 voor het spreiden van risico's binnen een *societas*.

¹⁴⁴ D. XVII, 2, 52, 4 (*quidam sagariam negotiationem coierunt: alter ex his ad merces comparandas profectus in latrones incidit suamque pecuniam perdidit, serui eius uulnerati sunt resque proprias perdidit. dicit Iulianus damnum esse commune ideoque actione pro socio damni partem dimidiam agnoscere debere tam pecuniae quam rerum ceterarum, quas secum non tulisset socius nisi ad merces communi nomine comparandas proficisceretur. sed et si quid in medicos impensum est, pro parte socium agnoscere debere rectissime Iulianus probat*).

¹⁴⁵ D. XIV, 1, 4, 1 (*Sed si plures exerceant, unum autem de numero suo magistrum fecerint, huius nomine in solidum poterunt conueniri*). Zie De Martino, 1958, 294-296; Wacke, 1994, 292-293 en Földi, 1996, 186 voor een bespreking van deze passage.

cargo aan te vullen met zakken graan, die in Korinthe voor de gewone prijs werden verkocht, en alvorens in Brindisi aan te meren, eerst langs Syracuse om te varen om daar te profiteren van de hoge graanprijzen. Het schip vergaat echter voor de kust van Sicilië. Door zijn beslissing de vaarroute te wijzigen, heeft de schipper tegen de richtlijnen van de *societas* in, de gemeenschappelijke zaak in gevaar gebracht. Hij kan dan verantwoordelijk worden gesteld voor het geleden verlies.

In dezelfde zin waren nu ook de goederen die binnen een *societas* werden aangekocht, alsook de winst die tijdens of na het afronden van de onderneming werd gerealiseerd, gemeenschappelijk.¹⁴⁶ Stel dat de schipper uit het bovenstaande voorbeeld met succes de omweg langs Syracuse aflegt en veilig in Brindisi aanmeert om de wijn te verkopen, dan is hij enkel verplicht de winst van deze laatste transactie met zijn *socii* te delen. De bevoorrading van de Sicilische markt lag immers niet in de doelstelling van de *societas* vervat.

Al deze elementen zorgden ervoor dat de *societas* een bruikbaar instrument was om de commerciële risico's van één onderneming over verschillende investeerders te spreiden. Bovendien had een *socius* ook de mogelijkheid terzelfdertijd telkens een klein bedrag in meerdere *societates* te beleggen, waardoor hij de risico's van kapitaalverlies nog verder kon reduceren.

De leden van een *societas* werden ten opzichte van elkaar beschermd door een *actio pro socio*, waarmee het mogelijk was een partner die zijn verplichtingen niet nakwam aan te klagen.¹⁴⁷ Op dat moment hield de *societas* op te bestaan en de in gebreke blijvende partner kon verplicht worden de andere leden uit te kopen uit de onderneming voor een bedrag overeenkomstig de waarde van de goederen.¹⁴⁸ Dat de *actio pro socio* inspeelde op een reële vraag naar rechtszekerheid, blijkt uit een korte passage van Petronius. Eén van Trimalchio's gasten stelt het gezelschap voor aan Encolpius en vertelt hoe één van hen plots al zijn rijkdom was kwijtgespeeld: de man was lid van een *societas* maar toen de zaken er slecht voorstonden, waren zijn vrienden plots verdwenen en zag hij zich verplicht alleen op te draaien voor alle verliezen.¹⁴⁹

Het succes van de toepassing van het *societas*-principe in het handelsbedrijf kan indirect ook worden afgeleid uit het feit dat de basisstructuur van dit samenwerkingsverband in tal van mediterrane gebieden in latere periodes nog steeds werd toegepast. In het middeleeuwse Italië bleven de kenmerken van de *societas* functioneren onder de naam 'commenda', 'collegantia' of 'compagnia'.¹⁵⁰ De Romeinse wortels van de 'commenda' worden in de studies van mediëvisten over de samenwerkingsverbanden binnen de commerciële organisatie dikwijls verwaarloosd, ondanks het feit dat in de eigentijdse Latijnse 'commenda'-documenten *societas* en *socii* geregeld verschijnen.¹⁵¹

¹⁴⁶ D. X, 3, 2 (*cum societate res communis est ueluti inter eos, qui pariter eandem rem emerunt*); D. XII, 1, 16 (*si socius propriam pecuniam mutuam dedit, omnimodo creditam pecuniam facit, licet ceteri dissenserint: quod si communem numeravit, non alias creditam efficit, nisi ceteri quoque consentiant, quia suae partis tantum alienationem habuit*).

¹⁴⁷ D. XVII, 2, 52, 11 (*si qui societatem ad emendum coierint, deinde res alterius dolo uel culpa empti non sit, pro socio esse actionem constat*).

¹⁴⁸ D. XVII, 2, 69 en de commentaar van Bürge, 2008 a.l.. In een dergelijk geval werd niet, zoals gebruikelijk, de gemeenschappelijke winst (of het verlies) verdeeld, maar elk kreeg zijn deel van de vooraf vastgelegde waarde van de gezamenlijke goederen.

¹⁴⁹ Petronius, Sat. XXXVIII (*scito autem: sociorum olla male fervet, et ubi semel res inclinata est, amici de medio*).

¹⁵⁰ Origo, 1963, 109-114.

¹⁵¹ Blomquist, 1971, 172 schrijft zo over de deelnemers van de 'commenda' in Lucca: "I cannot fail to admire the boldness of their entrepreneurial response to the challenges and opportunities of economic change. They explored new forms of business organization (...)", een karakterisering die met de Romeinse *societas* als voorbeeld in het achterhoofd, zeker minder extreem te stellen is. Pryor, 1977 wijst als één van de weinigen

Joodse en Arabische kooplieden uit de 10de en 11de eeuw kenden het principe onder de naam ‘mu‘āmalā’.¹⁵² De middeleeuwse handelaars grepen terug naar deze structuren om dezelfde redenen als de Romeinse *socii*, nl. een concentratie van kapitaal om de onderneming op een grotere schaal te kunnen opzetten, een spreiding van de risico’s en een optimale verdeling van het takenpakket en de financiering.¹⁵³ Dit gebeurde zowel in familieverband als in combinatie met de inbreng van externen, op dezelfde manier zoals we Romeinse *societates* ontmoeten van *familia*-leden of van personen uit verschillende *familiae*.¹⁵⁴ De Romeinse vorm vertoonde met de ruime definitie van de persoonlijke inbreng wel een grotere flexibiliteit, omdat hier ook het inbrengen van handelswaar onder begrepen was. De middeleeuwse equivalenten voorzagen enkel in de samenwerking van een residerende financier en een reizende handelaar.

3.2. *Societates* van handelaars van dezelfde *familia*

Binnen de context van de *familia* toonde de *societas* zich een bijzonder bruikbare werkvorm, en dit om verschillende redenen. Vooreerst regelde de wetgeving rond het *societas*-principe de onderlinge verhoudingen tussen de verschillende *socii*, hun verantwoordelijkheid en rechten en plichten op een heldere en uniforme manier: of een handelaar nu een *societas* aanging met zijn zoon of vrijgelatene, juridisch is tussen beide organisatievormen geen verschil: alle *socii* deelden, tenzij anders bepaald, in gelijke mate in winst en verlies en waren allemaal aansprakelijk in hun relatie tot derden. Dit betekende o.m. dat de *socii* onderling geen nood hadden aan het reeds geschetste wettencomplex rond de *actiones adiecticiae qualitatis* voor personen *in potestate* of de *operae* voor *liberti*.¹⁵⁵

De *societas* was daarnaast ongetwijfeld ook een meer praktisch werkinstrument in de concrete uitvoering van het handelsbedrijf. Uit de beschrijving van het inschakelen van personen *in potestate* blijkt dat het ultieme beslissingsrecht over de manier waarop de onderneming moet worden opgezet, nog steeds berust bij de *pater* of *dominus*. Of hij nu werkte via een *praepositio* of *iussum*, uiteindelijk moet de handelszaak in grote lijnen verlopen zijn volgens de instructies die hij zijn zonen of slaven had meegegeven. Hoewel dit principe zeker kan functioneren wanneer iemand zich in de commerciële wereld wil laten vertegenwoordigen, vertoont deze organisatievorm toch ook enkele minder interessante aspecten. Zo moet de houder van de *potestas* steeds de krijtlijnen uitzetten van het handelsbedrijf en dus actief betrokken zijn in de organisatie, ook al vertrouwt hij de uitwerking aan anderen toe. Voor de personen *in potestate* blijft dus dikwijls niets meer dan een uitvoerende rol over.¹⁵⁶ Deze arbeidsverdeling kan m.a.w. demotiverend werken en hun ondernemersgeest beknotten. Zeker voor een zoon *in potestate*, wiens vader wettelijk gezien recht heeft op zijn volledige opbrengst, kan een dergelijke situatie bijzonder frustrerend werken: theoretisch gezien is het immers mogelijk dat een zoon *in potestate* in de handelswereld minder bewegingsvrijheid zou kennen dan een onafhankelijke *libertus*. Deze omstandigheden kunnen zijn enthousiasme om de zaken van zijn vader nauwkeurig te behartigen ondermijnen en zo ook negatieve gevolgen hebben voor de investering van de vader. Deze strikte top-down-situatie, waar alleen de houder van de *potestas* rechten heeft en zijn vertegenwoordigers in de eerste plaats plichten, wordt in de *societas* doorbroken. Het is natuurlijk wel

terecht op de invloed van de Romeinse *societas* op de ‘commenda’.

¹⁵² Stillman, 1973, 23-24; Kuran, 2003, 417-421.

¹⁵³ Zie e.g. Byrne, 1916, 146-147 en 151 voor de ongelijke financiële inbreng van de *socii* die dan, net zoals in Rome, gecompenseerd werd met *operae* of de inbreng van een schip.

¹⁵⁴ Byrne, 1916, 135-152; Blomquist, 1971.

¹⁵⁵ De *actiones exercitoria* en *institoria* kunnen natuurlijk wel nodig zijn wanneer e.g. de *societas* een *servus communis* als *magister navis* of *institor* aanstelt.

¹⁵⁶ Zie o.m. de opmerkingen bij het handelsbedrijf uit Plautus’ *Mercator*.

zo dat de *socii* niet noodzakelijk dezelfde socio-economische achtergrond hadden en de uiteindelijke persoonlijke inspraak van de *socius* dus afhankelijk kon zijn van de samenstelling van de *societas*: men kan zich indenken dat een *patronus* die een samenwerkingsverband sluit met zijn *liberti* meer gewicht in de schaal kan leggen bij het nemen van beslissingen in het belang van de *societas* dan zijn vroegere slaven. Desalniettemin vloeit uit de aard van het *societas*-principe voort dat de leden onderling een zekere bescherming tegen misbruik genieten. De *societas* kan immers alleen maar ontstaan, wanneer de leden het eens zijn over het te realiseren doel en de taakverdeling nodig om het doel te bereiken. Van meet af aan zijn communicatie en instemming dus een vereiste voor het welslagen van de handelsonderneming. Voorts beschouwt de wet de *socii* als gelijken en worden zij intern tegenover elkaar beschermd door de mogelijkheid een *actio pro socio* op te starten tegen een lid dat zich niet van zijn afgesproken taak kwijt. Ook het feit dat allen theoretisch op een gelijk deel van de winsten aanspraak kunnen maken, kan de leden stimuleren zich zo goed mogelijk in te zetten voor de *societas*. Hoewel dus de praktische organisatie van een handelsonderneming volgens het *societas*-principe eigenlijk op identiek dezelfde manier kan verlopen als bij een *potestas*-relatie – één iemand stelt e.g. een schip ter beschikking, terwijl een ander de vaarten op zich neemt – verloopt de samenwerking op een evenwichtiger en minder hiërarchische manier en vanuit een gunstiger positie voor de *socii* die sociaal of financieel minder te betekenen hebben dan hun collega's.

Deze praktische reden vormde, samen met het reeds vermelde belang van de eigen *familia* als recruiteringspool voor partners van wie men de antecedenten het best kende, een belangrijk motief om een *societas* af te sluiten waarvan de leden allemaal tot de *familia* behoorden. Hiermee volgde Rome een strategie die ook in latere tijden haar efficiëntie zou bewijzen: ook in de premoderne equivalenten van de *societas* werd dit type van samenwerking tussen een vader en zijn kinderen nl. herhaaldelijk aangegrepen om hen in het handelsbedrijf te introduceren.¹⁵⁷

Met deze theoretische overwegingen in het achterhoofd hoeft het niet te verbazen dat *societates* tussen een vader en zijn kinderen in de verzameling *tituli* herhaaldelijk zijn gedocumenteerd. In zijn meest eenvoudige vorm stapt een zoon in het handelsbedrijf van zijn vader en krijgen we *tituli* in de vorm van *Vibianorum patris et iunioris*, *C. Licini Campini et filiorum* of *MM. Claudiorum Senecionum*, waar de onomastiek een vader-zoon-relatie laat veronderstellen. Een enkele keer is ook te zien hoe een vader zijn dochter in de commerciële wereld introduceert. Caecilius Onesimus kennen we als een *olearius* die soms zelfstandig opereerde, soms in samenwerking met Caecilius Maternus, een oliehandelaar die ongetwijfeld tot dezelfde *familia* behoorde, maar in één *titulus* verschijnt hij samen met zijn dochter Caecilia Charitosa. Mogelijk organiseerde zij in Baetica de aankoop van de olie, terwijl haar vader de eigenlijke vaarten naar Rome ondernam; eenzelfde taakverdeling werd vermoedelijk toegepast door de *matronae stolatae* Aelia Isidora en Aelia Olympas, die schepen bezaten om handel te drijven langs de Egyptische kusten, maar de feitelijke exploitatie overlieten aan een *libertus*.¹⁵⁸ Toch mogen we niet uitsluiten dat Charitosa ook werkelijk zelf aan boord meevoer. Dat vrouwen als scheepspersoneel optraden is nauwelijks geattesteerd, al kennen we wel één papyrus uit de 2de of vroege 3de eeuw waar een zekere Sarapias een kwijting uitschrijft voor een lading graan die zij had laten opslaan in het ruim van een schip waarvan haar broer Dionysius de was.¹⁵⁹ Dit document wordt steeds opgesteld door de , zodat we mogen aannemen dat zij

¹⁵⁷ Mathers, 1988, 377 geeft het opmerkelijke voorbeeld van de Spaanse handelaar Diego de Bernuy, die zijn zonen bewust onthief uit het vaderlijke gezag zodat hij en zijn broer, nog vóór zijn zonen volgens de wet de volwassen leeftijd hadden bereikt, met hen een handelsorganisatie konden opzetten.

¹⁵⁸ SEG VIII, 703.

¹⁵⁹ P. Tebt. II, 370. Zie voor deze papyrus Van Minnen, 1986. Als eigenaressen van schepen zijn vrouwen in

samen met haar broer actief was in het transport langs de Nijl. Omdat het ook hier gaat om een onderneming die geleid wordt door familieleden, mogen we aannemen dat vooral, of misschien alleen, in deze context een beroep werd gedaan op de arbeidscapaciteit van vrouwen aan boord van een schip. De Gallische familie van de LL. Segolatii levert een vergelijkbare casus: tussen 140 en 180 n.Chr. namen verschillende Segolatii, die duidelijk van vrijgelaten herkomst waren, deel aan de Spaanse oliehandel. Eén van hen, Segolatus Encolpius vormde in 161 n.Chr. een *societas* met Cornelius Homullus. Deze vorm van samenwerken toonde zich blijkbaar succesvol, want uit dezelfde periode stamt ook een *titulus* met de tekst *Segolatorum et filiorum*: twee of meer Segolatii besloten samen een *societas* aan te gaan met hun zonen, om hen zo in de oliehandel te betrekken. Of de vaders nu de reeds bekende *liberti* waren die een volgende generatie voor de olie-export wilde opleiden, dan wel of het ging om de *patroni* van de *liberti*, die zowel via hun eigen kinderen als via hun vrijgelatenen olie naar Rome wilden brengen, blijft onduidelijk.

Ook het voorbeeld van de Spaanse *gens* van de CC. Consii is hier instructief voor de manier waarop een *societas* kon dienen om verspreide handelsbelangen op te vangen: tijdens de 1ste eeuw kennen we de Consii uit stempels als producenten van wijnamforen van het type Pascual 1. Omstreeks het midden van de 2de eeuw, toen in Rome de vraag naar olie sterk was gestegen, verschijnen de Consii opnieuw, ditmaal als oliehandelaars met een duidelijke serviele achtergrond. Het is best mogelijk dat de familie naast wijn nu ook olie ging produceren, zich afstemde op de Romeinse markt en via haar vrijgelatenen de export naar Italië regelde. Mogelijk was ook Consius Caricus in het 1ste kwart van de 3de eeuw in dezelfde hoedanigheid actief: zijn *tituli* zijn in Rome bekend. In Bonn is echter een *titulus* op een oliemafoor gevonden met de tekst *C. Consi Carici et filiorum*. De man lanceerde dus zijn zonen in dezelfde commerciële sector als die waarin hijzelf actief was. Misschien zijn de vindplaatsen van de *tituli* betekenisvol en regelde Caricus de export op het minder complexe traject Baetica-Rome, terwijl zijn zonen zich eerder richtten op de bevoorrading van de *limes*. Deze taakverdeling beantwoordde mogelijk aan een strategie die tevens door vroegmoderne vennootschappen en families van handelaars werd toegepast: om zichzelf te bewijzen als een waardevolle aanwinst van de onderneming en om tegelijkertijd de complexiteit van het beroep te leren, kregen de jongste partners en zonen van kooplieden vaak de opdracht de commerciële belangen van hun partners of vader in ver afgelegen gebieden te behartigen. Als compensatie werd dan dikwijls een kleinere financiële of materiële inbreng verwacht van deze partners.¹⁶⁰ Een dergelijke techniek probeerde natuurlijk in de eerste plaats een adequate oplossing te bieden voor een steeds terugkerend probleem in pre-industriële handelsondernemingen, nl. het vinden van capabele en betrouwbare vertegenwoordigers die ondanks de grote afstand die de partners scheidde, zelfstandig konden opereren.

Soms blijken de *societates* van vaders en zonen behoorlijk omvangrijk te zijn: halverwege de 3de eeuw bereidde Pompeius Cornelianus *pater* zijn vier zonen Amaranthus, Cornelianus *iunior*, Epitynchanus en Marcianus voor op een carrière in de olie-export. Ook Apronius Aurelianus, Fulvius Charisianus en Iulius Ae(...) introduceerden waarschijnlijk minstens twee van hun zonen als *socii* in het handelsbedrijf.

Een samenwerkingsverband tussen een vader en zijn kinderen dat erop gericht was hen in het handelsbedrijf te introduceren moet in het Griekse Oosten op een gelijkaardige wijze gefunctioneerd hebben. Hoewel het bewijsmateriaal bijzonder schaars is, kan een inscriptie, te dateren in de Keizertijd, uit het Klein-Aziatische Teichioussa hier betekenisvol zijn: het betreft een grafinscriptie die

Egypte wel vaker bekend. Voor een overzicht, zie Hauben, 1993. Of het schip waarmee Sarapias en haar broer graan verscheepten, ook haar eigendom was, blijkt niet uit de papyrus.

¹⁶⁰ Zie Origo, 1963, 93 voor een dergelijke overeenkomst uit het 14de-eeuwse Italië.

gezamenlijk opgericht werd door vier broers, allemaal *ἀνδρῶν ναυκλήρων ἀπλανήτων*.¹⁶¹ Het lijkt waarschijnlijk dat de broers het handelsbedrijf van hun vader Phileros hadden overgenomen, nadat ze, net zoals de zonen van Pompeius Cornelianus *pater*, een tijdlang met hun vader hadden samengewerkt. Dat ze de grafinscriptie samen laten oprichten, suggereert mogelijk dat zij ook later nauwe commerciële relaties onderhielden.

Naast *societates* van vaders en hun kinderen leveren de *tituli* ook enkele voorbeelden van samenwerkingsverbanden tussen *ingenui* van eenzelfde *familia*, tussen wie geen onmiddellijke bloedverwantschap kan worden vastgesteld. Zo kennen we de *societas* van de LL. Aelii, nl. Aelius Aelianus, Optatus en Lupatus, bij wie zich in een later stadium nog Caesianus aansloot. Uit de monumentale epigrafie is geweten dat L. Aelius Caesianus een inscriptie liet oprichten voor zijn zoon Aelianus: mogelijk ontleende de zoon zijn *cognomen* aan de handelspartner van Caesianus. Ook de *societates* van Caesius Caesianus met Caesius Macrinus en Valerius Paternus en Valerius Valerianus vallen onder dezelfde categorie. Het is wel opmerkelijk dat al deze *societates* samengesteld zijn uit individuen die een rol speelden in de municipale politiek, over *figlinae* konden beschikken om amforen te vervaardigen of olieproducerende domeinen bezaten. Het lijkt m.a.w. waarschijnlijk dat dit type *societas*, gesloten tussen leden van dezelfde *familia* die geen ouder-kind-relatie hadden, een andere functie vervulde dan de eerder besproken *societates* tussen bloedverwanten. Hoewel we ook daar occasioneel een *familia* ontmoetten met ruimere belangen dan de handel alleen – de Fulvii exploiteerden e.g. ook *figlinae* en waren eigenaars van domeinen – lijkt de meerderheid van de *tituli* toch de namen te geven van Spaanse en Gallische *olearii* die in de eerste plaats geïnteresseerd waren in het commercialisatieproces van de olie en het introduceren van hun kinderen in hun handelsactiviteiten om zo als het ware een familiebedrijf te creëren. De *societas* van de Aelii daarentegen bracht mensen samen die duidelijk welstellend waren, zelf eigen olie én amforen konden inbrengen en daarnaast ook nog eens over de mogelijkheid beschikten om de handelsfase te controleren. Het lijkt er dus op dat deze *societas* vooral bedoeld was om de financiële en productiecapaciteiten van enkele van de voornaamste spelers in de olie-export te concentreren in één machtig samenwerkingsverband. Deze *societas* moet duidelijk in staat geweest zijn tal van haar concurrenten op succesvolle wijze te bekampen, omdat de *socii* door het verhandelen van eigen producten in zelf vervaardigde amforen in staat waren de anders vereiste investeringen in het handelsbedrijf te drukken.¹⁶² Tegen deze achtergrond kan het toch wel opmerkelijke feit, nl. dat de datering van de *tituli* suggereert dat de *societas* meer dan dertig jaar operationeel was, misschien beter gekaderd worden: de samenwerking moet een groot succes geweest zijn en er was voor de *socii* geen reden andere, minder kapitaalkrachtige leden aan te trekken.¹⁶³ Pas in de meer recente *tituli* van deze *societas* is te zien dat een nieuw lid zich aansluit, nl. Aelius Caesianus. Mogelijk wilden de andere *socii* hun persoonlijk optreden in de onderneming terugschroeven en spraken hiervoor een jongere *socius* aan om de praktische kant van het handelsbedrijf op zich te nemen.

Naast *societates* tussen bloedverwanten en *ingenui* van dezelfde *familia*, werd dit principe ook toegepast voor de samenwerking met *liberti*. Er werd reeds gewezen op de voordelen voor patroon en vrijgelatene om de professionele contacten ook na de *manumissio* voort te zetten en de *societas* vormde hier een ideaal kader voor het regelen van de samenwerking. Een takenverdeling waarbij de

¹⁶¹ BCH 21 (1894), nr. 11 = Teichioussa 16.

¹⁶² Aelius Optatus lijkt zijn investeringen wel gespreid te hebben, want hij had naast zijn activiteit in de *societas* van Aelii ook nog belangen in een *societas* met de Caecilii (**Fout! Verwijzingsbron niet gevonden.**).

¹⁶³ Op dezelfde manier is te zien dat in het 12de-eeuwse Genua *societates* van ettelijke jaren slechts werden afgesloten tussen de meest kapitaalkrachtige handelaars van de stad. Zie hiervoor Byrne, 1916, 137-138.

patronus voor de financiële ruimte zorgt waarbinnen de *liberti* de onderneming kunnen opzetten, lijkt hier een zeer werkbare vorm.¹⁶⁴ De *societas* vormde ook een geschikte manier om de *libertus* die de zaken van een *patronus* behartigde, te stimuleren dit zo goed mogelijk te doen: anders dan bij een arbeidsovereenkomst met een vast loon, was de winstmarge van de *libertus* als *socius* immers onzeker en afhankelijk van het succes van de onderneming. Zeker bij een taakverdeling waarbij de vrijgelatene de praktische organisatie waarnam, was de stimulus om extra zijn best te doen bijzonder sterk. Het grote voordeel van de *societas* voor de patroon lag net in het impliciete tijdelijke karakter van de samenwerking: toonde een vrijgelatene zich geen bruikbare *socius*, dan bleef de overeenkomst beperkt tot een *una negotiatio*. Bij wederzijdse tevredenheid kon de *societas* steeds weer vernieuwd worden en als het ware als een vaste samenwerking gaan functioneren.

Societates tussen *patroni* en hun *liberti* zijn in de *tituli* niettemin slechts zelden gedocumenteerd, niet omdat deze werkingsvorm niet werd toegepast, maar wel omdat uit de namen van de *socii* niet steeds hun onderlinge relatie kan worden afgeleid. Zo is het voor de *societas* tussen Caecilius Maternus en Caecilius Onesimus best mogelijk dat hier een patroon met zijn *libertus* opereert, maar de *socii* kunnen in principe evenzeer als *coliberti* worden beschouwd. Enige zekerheid biedt wel de *titulus* met de tekst *Caeciliorum et lib(...)*, die zeer waarschijnlijk mag aangevuld worden als *lib(ertorum)*. Ongetwijfeld gaat het hier om een *societas* van leden van de bekende handelaarsfamilie van de DD. Caecilii, die, zoals reeds aangestipt, onderling tal van samenwerkingsverbanden afsloten. Ook een Republikeinse inscriptie laat veronderstellen dat dit type van *societas* vaker voorkwam dan geattesteerd (ILLRP 938): een *libertus* Philargurus verschijnt er als *socius* van zijn patroon P. Octavius A.l. Philomusus in een niet nader genoemde onderneming. In dezelfde zin schrijft Cicero over *societates* die men kon afsluiten met zijn slaven, vrijgelaten en cliënten.¹⁶⁵

We kennen ook verschillende *societates* die uitsluitend uit *liberti* bestonden. Vaak is het zo goed als onmogelijk uit te maken of het een samenwerking betreft tussen een vrijgelatene en zijn *libertus*, dan wel tussen twee *coliberti*. Uit de *familia* van de DD. Caecilii kan de *societas* tussen Caecilius Daphnus en Euelpistus worden genoemd. Mogelijk hoort ook die van Caecilius Hospitalis en Maternus onder dezelfde noemer thuis. Hoewel deze *familia* zo vaak met *societates* werkte, is niet voor alle leden een dergelijke samenwerking geattesteerd. Sommige Caecilii, zoals Abascanthus, Calliphytus en Chrysogonus zijn uitsluitend als zelfstandig opererende *olearii* bekend. Daarnaast laten de *tituli* tevens zien dat verschillende *socii* zoals Maternus en Hospitalis soms ook op zelfstandige basis functioneerden, maar af en toe ook met leden van een andere *familia* een *societas* sloten. Een niet nader bekend aantal Caecilii onderhielden zo handelsbetrekkingen met Aelius Optatus en Caecilius Nicephorus ging samenwerken met een lid van de *gens* Iulia. Mogelijk moeten we ons de organisatie van het handelsbedrijf van de DD. Caecilii als volgt voorstellen: deze Spaanse *gens* lanceerde tal van haar vrijgelatenen in de oliebusiness, die hiermee ongetwijfeld de professionele activiteiten van hun *patroni* verderzetten, zij het in het kader van *operae*, zij het op contractuele basis. Het kan immers geen toeval zijn dat zoveel leden van dezelfde *familia* in dezelfde handelssector terecht kwamen. In essentie werkten de Caecilii als zelfstandige olie-exporteurs, maar wanneer een arbeids- of financiële input nodig was die de capaciteiten van een individu te boven gingen, probeerden zij volgens het *societas*-principe het potentieel van verschillende handelaars samen te brengen. Zo kunnen we ons voorstellen dat een Caecilius tegen een uiterst voordelige prijs olie kon inkopen, maar niet over voldoende persoonlijke financiële reserves beschikte om op het aanbod in te spelen. Een andere mogelijkheid was dat een Caecilius in Rome zo een omvangrijke bestelling kreeg toegespeeld, dat hij

¹⁶⁴ Łos, 1995, 1029-1030.

¹⁶⁵ Cicero, *Parad. Stoic.* XLVI (*qui cum servis, cum libertis, cum clientibus societates*).

anderen in de onderneming betrok om over voldoende laadruimte te beschikken om de cargo's tijdig bij de klant te kunnen leveren. In dergelijke gevallen bood de *societas* een handige werkingsvorm. Waarschijnlijk deden zij in eerste instantie een beroep op leden van hun *familia* om de onderneming rond te krijgen: dit zou kunnen verklaren waarom we zoveel *societates* van Caecilii kennen. Sommige leden, zoals Caecilius Maternus, Hospitalis en Onesimus wisselden zo geregeld van *socius*, maar kozen steeds iemand uit de *familia*. Pas wanneer geen van hen in de mogelijkheid verkeerde het aanbod te aanvaarden, zullen ook de handelaars uit andere *familiae* aangesproken zijn. Het is dan ook misschien geen toeval dat de kapitaalkrachtige *olearius* en amfoorproducent Aelius Optatus precies verschijnt in een *societas* waarin reeds verschillende Caecilii actief waren: mogelijk ging het hier om een dermate omvangrijke opdracht, dat de input van een man met behoorlijke financiële reserves vereist was. Het is ook niet uit te sluiten dat Optatus als *socius* belast was met de inbreng van amforen. Een dergelijke organisatie van het handelsbedrijf, waarin tal vrijgelatenen van eenzelfde *familia* worden ingezet, is wel vaker geattesteerd en ook hier zien we dat geregeld interne *societates* werden afgesloten. Uit de *gens* Iulia kunnen we de *societates* van de drie Iulii Alfii aanhalen, van Iulius Cosmus met Faustus en van Iulius Zosimus met Trophimus. Een extreem voorbeeld van dit principe is te zien voor de *familia* van de QQ. Laberii: alle leden dragen duidelijk *cognomina* die verwijzen naar hun slavenverleden en geen van hen is tot nog toe bekend als een individuele handelaar, maar enkel als *socius* van een *societas* van uitsluitend Laberii.

Hoe een dergelijke samenwerking er in de praktijk kon uitzien, blijkt uit het epigrafisch materiaal van het wrak van Saint-Gervais III. Het schip had olieamforen aan boord van drie verschillende handelaars, van wie één, L. Antonius Epaphroditus zelfstandig werkte, terwijl Antonius Melissus en Antonius Peregrinus een *societas* vormden. De drie *olearii* behoorden duidelijk tot dezelfde *familia*. Hun gemeenschappelijke achtergrond had niet alleen de vorming van een *societas* gefundeerd, maar vormde ongetwijfeld ook de reden waarom zij hun amforen aan boord van hetzelfde schip lieten vervoeren. Of één van hen als *dominus navis* het schip bezat, dan wel of zij samen opslagplaats in het ruim hadden gehuurd, is niet geweten. Interessant is nu dat de meerderheid van de amforen voorzien was van de stempel LSAR.¹⁶⁶ Epaphroditus' naam staat ook nog op een enkele amfoor met de stempel QIAL en drie ongestempelde exemplaren.¹⁶⁷ De drie Antonii moeten m.a.w. hun amforen grotendeels gelijktijdig gekocht hebben in één en hetzelfde atelier. Het lijkt dus aannemelijk dat reeds in dit stadium de *societas* operationeel was. Mogelijk kwam Epaphroditus op hetzelfde moment van zijn *familia*-leden te weten dat zij een cargo olie zouden exporteren en besloot mee in te schepen met een eigen lading en zijn amforen samen met Melissus en Peregrinus in te kopen. Een aanvullende lading haalde hij uit een andere *figlina*. Uit de *tituli* op de amforen is geweten dat Melissus en Peregrinus hun olie hadden ingekocht op het domein van een zekere Aelia Marciana, ongetwijfeld een lid van de *familia* van de Aelii die, zoals reeds herhaaldelijk is gebleken, aanzienlijke belangen hadden in de Spaanse oliehandel. De olie van Epaphroditus kwam deels van het domein van Aelia Aeliana, alweer een lid van dezelfde *gens* Aelia en mogelijk verwant met de oliehandelaar Aelius Aelianus, en deels van de *fundus* Veturianus, eigendom van een Pontianus, die zeker behoorde tot het senatoriale geslacht van de Tutilii Pontiani.¹⁶⁸ De olie van Aeliana was gestockeerd in amforen met de stempel LSAR, terwijl de aanvullende amforen de olie van Pontianus bevatten. Uit deze verdeling blijkt dus dat de

¹⁶⁶ Epaphroditus: Liou & Gassend, 1990, nr. 1-8. Melissus en Peregrinus: ib., nr. 14-15.

¹⁶⁷ Respectievelijk Liou & Gassend, 1990, nr. 10 en ib., nr. 9 en 11-12. Voor de stempel QIAL, zie **Fout! Verwijzingsbron niet gevonden..**

¹⁶⁸ Deze familie leverde in 135 n.Chr. een consul en bezat in Baetica verschillende olieproducerende domeinen: cf. *portense tutili pontiani* (CIL XV, 3826) en *attianum pontiani* (XV, 4174).

domeinen van de twee Aeliae in de buurt moeten hebben gelegen van de *figlina* die de stempel *LSAR* gebruikte en dat de vrouwen dus nauw verwant waren. Epaphroditus had dus niet alleen zijn amforen, maar ook zijn olie bij Aeliana aangekocht op hetzelfde moment als Melissus en Peregrinus hun deel bij Marciana insloegen. De aanvullende lading olie kwam van een ander domein en was gestockeerd in amforen uit een naburige *figlina*, waar de stempel *QIAL* in gebruik was. Dit kleine dossier laat goed zien welke impact de *familia*-relaties en het *societas*-principe kon uitoefenen op de organisatie van het handelsbedrijf, zowel in de fase van de aankoop van de handelswaar en de verpakking als het uiteindelijke transport.

In *societates* konden tenslotte ook slaven optreden. Hoewel dit type in de *tituli* niet expliciet is geattesteerd, kan worden verondersteld dat een *titulus* met de tekst *socior(um) Hyac(inthi) Isid(ori) Pollionis* naar een dergelijk samenwerkingsverband verwijst. Mogelijk horen ook de *tituli* van Proculus en Urbicus thuis. Doorgaans vermelden de *tituli* immers ook het gemeenschappelijke *gentilicium* van *socii* die tot dezelfde *familia* horen, zodat een *societas* van meerdere *liberti* hier minder waarschijnlijk lijkt. Enkel bij *societates* van vader en zoon wordt het *gentilicium* een enkele keer weggelaten.¹⁶⁹

De meeste *societates* die in de *tituli* geattesteerd zijn, laten echter niet toe de precieze samenstelling en onderlinge verhouding van de *socii* te achterhalen: de meeste nemen immers de vorm aan van een *gentilicium* in de genitief meervoud, zonder dat de individuele leden met een *cognomen* werden aangeduid.¹⁷⁰

De talrijke *tituli* van *societates* die uitsluitend bestonden uit leden van dezelfde *familia* illustreren de uitstekende werkbaarheid van dit systeem. Hiermee beantwoordde Rome volledig aan het patroon dat we ook in andere premoderne samenlevingen zien verschijnen: voor een commerciële samenwerking en financiering wordt in de eerste plaats een beroep gedaan op de vertrouwde bloedverwanten en aangetrouwde familieleden. Of handelaars nu nood hadden aan extra kapitaal, werkrachten of managers om een transportorganisatie op te zetten, zich in internationaal goederenverkeer te engageren of gewoon een kledingszaak-annex-spinnerij aan te kopen en te exploiteren, steeds toonden familievennootschappen van beperkte duur zich een handig instrument.¹⁷¹

Bibliografie

- ADAMS 2007: Adams C., *Land Transport in Roman Egypt. A Study of Economics and Administration in a Roman Province*, Oxford, 2007.
- ANDREAU 2004: Andreau J., *Les esclaves 'hommes d'affaires' et la gestion des ateliers et commerces*, in: Andreau J., France J. & Pittia S., *Mentalités et choix économiques des Romains*, Bordeaux, 2004, 111-125.
- ANDREAU 2006: Andreau J., *Roman law in relation to banking and business: a few cases*, in: Bang P.F. et alii, *Ancient economies, modern methodologies: archaeology, comparative history, models and institutions*, Bari, 2006, 201-213.
- AUBERT 1994: Aubert J.-J., *Business Managers in Ancient Rome. A Social and Economic Study of Institores, 200 B.C. – A.D. 250*, Leiden, 1994.
- BLOMQUIST 1971: Blomquist T.W., *Commercial Association in Thirteenth-Century Lucca*, BHR 45, 2 (1971), 157-178.

¹⁶⁹ Dit is vastgesteld voor de *tituli* van Vibianus pater (**Fout! Verwijzingsbron niet gevonden.**) en Vibianus iunior (**Fout! Verwijzingsbron niet gevonden.**).

¹⁷⁰ E.g. Atinii, Attii, Caecilii, Canuleii, Cassii etc.

¹⁷¹ Cf. o.m. de studies over handelaars door Kuran, 2003 voor de Islamitische wereld in de 11de en 12de eeuw; Byrne, 1916 voor het middeleeuwse Genua.

- BONSANGUE 2001: Bonsangue M.L., *Les relations commerciales entre Pouzzoles et l'Egypte au IIe siècle ap. J.-C.*, CCG 12 (2001), 199-212.
- BRANSON 1996: Branson S., *Women and the Family Economy in the Early Republic: The Case of Elizabeth Meredith*, JER 16, 1 (1996), 47-71.
- BRAUDEL 1988: Braudel F., *Beschaving, economie en kapitalisme (15de-18de eeuw)*. *De structuur van het dagelijks leven*, Amsterdam, 1988.
- BRAUDEL 1989: Braudel F., *Beschaving, economie en kapitalisme (15de-18de eeuw)*. *Het spel van de handel*, Amsterdam, 1989.
- BRENNER 1972: Brenner R., *The Social Basis of English Commercial Expansion, 1550-1650*, JEH 32, 1 (1972), 361-384.
- BRUCHEY 1958: Bruchey S., *Success and Failure Factors: American Merchants in Foreign Trade in the Eighteenth and Early Nineteenth Centuries*, BHR 32, 3 (1958), 272-292.
- BÜRGE 2008: Bürge A., *Societas ad emendum und Organisation von nundinae*, ZRG 125 (2008), 425-439.
- BYRNE 1916: Byrne E.H., *Commercial Contracts of the Genoese in the Syrian Trade of the Twelfth Century*, QJE 31, 1 (1916), 128-170.
- CAMODECA 1979: Camodeca G., *La gens Annia puteolana in età giulio-claudia ; potere politico e interessi commerciali*, Puteoli 3 (1979), 17-34.
- CAMODECA 1999: Camodeca G., *Tabulae Pompeianae Sulpiciorum (TPSulp.)*. Edizione critica dell'archivio puteolano dei Sulpicii, 1999, Roma.
- CARLOS 1992: Carlos A.M., *Principal-Agent Problems in Early Trading Companies: A Tale of Two Firms*, AER 82, 2 (1992), 140-145.
- CHAKRAVARTI 2000: Chakravarti R., *Nakhudas and Nauvittakas: Ship-Ownning Merchants in the West Coast of India (C. AD 1000-1500)*, JESHO 43, 1 (2000), 34-64.
- CHECKLAND 1954: Checkland S.G., *John Gladstone as Trader and Planter*, EHR 7, 2 (1954), 216-229.
- CRESCI MARRONE 2003: Cresci Marrone G., *Una clavaria nell'agro di Augusta Taurinorum*, in: Buonopane A. & Cenerini F., *Donna e lavoro nella documentazione epigrafica : atti del I Seminario sulla condizione femminile nella documentazione epigrafica (Bologna, 21 novembre 2002)*, Faenza, 2003, 217-223.
- DAVIS 1972: Davis R., *The Rise of the English Shipping Industry in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, Devon, 1972.
- DE LIGT 1999: De Ligt L., *Legal history and economic history: the case of the actiones adiecticiae qualitatis*, Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis 67 (1999), 205-226.
- DE MARTINO 1958: De Martino F., *Ancora sull' actio exercitoria*, Labeo 4 (1958), 274-300.
- DREXHAGE ET ALII 2002a: Drexhage H.-J., Konen H. & Ruffing K., *Die Wirtschaft des Römischen Reiches (1.-3. Jahrhundert). Eine Einführung*, Berlin, 2002.
- FABRE 1981: Fabre G., *Libertus. Recherches sur les rapports patron-affranchis à la fin de la République romaine*, Rome, 1981.
- FINLEY 1973: Finley M.I., *The Ancient Economy*, Berkeley & Los Angeles, 1973.
- FÖLDI 1996: Földi A., *Remarks on the legal structure of enterprises in Roman law*, RIDA 43 (1996), 179-211.
- FÖLDI 1998: Földi A., *La responsabilità dell'avente potestà per atti compiuti dall' exercitor suo sottoposto*, SDHI 64 (1998), 180-184.
- GARNSEY 1981: Garnsey P., *Independent freedmen and the economy of Roman Italy under the Principate*, Klio 63, 2 (1981), 359-371.
- GARNSEY 1982: Garnsey P., *Slaves in business*, Opus 1, 1 (1982), 105-109.
- GARNSEY ET ALII 1984: Garnsey P., Gallant T. & Rathbone D., *Thessaly and the Grain Supply of Rome During the Second Century B.C.*, JRS 74 (1984), 30-44.
- GIANFROTTA 1989: Gianfrotta P.A., *Eracle, Peticio e il commercio marittimo*, in: *Dalla villa di Ovidio*

- al santuario di Ercole*, Sulmona, 1989, 177-186.
- GRANINO CECERE 1994: Granino Cecere M.G., *Publii Durdenii vascularii*, in: *Atti del convegno di Roma, Epigrafia della produzione e della distribuzione*, Roma 1994, 753-758.
 - GREIF 1989: Greif A., *Reputation and Coalitions in Medieval Trade: Evidence on the Maghribi Traders*, JEH 49, 4 (1989), 857-882.
 - GREIF 1991: Greif A., *The Organization of Long-Distance Trade: Reputation and Coalitions in the Geniza Documents and Genoa During the Eleventh and Twelfth Centuries*, JEH 51, 2 (1991), 459-462.
 - HAUBEN 1993: Hauben H., *Femmes propriétaires et locataires de navires en Égypte ptolémaïque*, JJP 23 (1993), 61-74.
 - HERZ 1994: Herz P., *Kollegien in Ostia. Gedanken zu den Inschriften CIL XIV 250 und 251*, in: Günther R. & Rebenich S. (Hrsg.): *E fontibus haurire. Beiträge zur römischen Geschichte und ihren Hilfswissenschaften (Festschrift Chantraine)*. Paderborn, München, 1994, 295-325.
 - HÖCKMANN 1994: Höckmann O., *Bemerkungen zur Caudicaria/Codicaria*, AKB 24 (1994), 425-439.
 - INALCIK 1969: Inalcik H., *Capital Formation in the Ottoman Empire*, JEH 29, 1 (1969), 97-140.
 - JARVIS 2002: Jarvis M.J., *Maritime Masters and Seafaring Slaves in Bermuda, 1680-1783*, WMQ 59, 3 (2002), 585-622.
 - JONES 2006: Jones D.F., *The Bankers of Puteoli: Finance, trade and industry in the Roman world*, Gloucestershire, 2006.
 - JOSHEL 1992: Joshel S.R., *Work, identity and legal status at Rome. A study of the occupational inscriptions*, London, 1992.
 - KESSLER & TEMIN 2007: Kessler D. & Temin P., *The organization of the grain trade in the early Roman Empire*, EHR 60, 2 (2007), 313-332.
 - KIRSCHENBAUM 1987: Kirschenbaum A., *Sons, Slaves and Freedmen in Roman Commerce*, Jerusalem-Washington, 1987.
 - KOHN in druk: Kohn M., *The Origins of Western Economic Success: Commerce, Finance, and Government in Preindustrial Europe*, in druk (te raadplegen op <http://www.dartmouth.edu/~mkohn/>).
 - KURAN 2003: Kuran T., *The Islamic Commercial Crisis: Institutional Roots of Economic Underdevelopment in the Middle East*, JEH 63, 2 (2003), 414-446.
 - LABAND & LENTZ 1983: Laband D.N. & Lentz B.F., *Like Father, like Son: Toward an Economic Theory of Occupational Following*, Southern Economic Journal 50, 2 (1983), 474-493.
 - LEE-WHITMAN 1982: Lee-Whitman L., *The Silk Trade: Chinese Silks and the British East India Company*, Winterthur Portfolio 17, 1 (1982), 21-41.
 - LIOU & GASSEND 1990: Liou B. & Gassend J.-M., *L'épave Saint-Gervais 3 à Fos-sur-Mer (milieu de 2e siècle ap. J.-C.). Inscriptions peintes sur amphores de Bétique. Vestiges de la coque*, Archaeonautica 10 (1990), 157-264.
 - LOPEZ HUGUET 2003: López Huguet L., *Pater et filius: breves notas sobre el foro territorial competente en las denominadas acciones adiecticiae qualitatis*, REDUR 1 (2003), 129-144.
 - ŁOS 1995: Łoś A., *La condition sociale des affranchis privés au Ier siècle après J.-C.*, Annales 50 (1995), 1011-1043.
 - LOVE 1991: Love J.R., *Antiquity and Capitalism: Max Weber and the Sociological Foundations of Roman Civilization*, London, 1991.
 - MASI DORIA 1986: Masi Doria C., *Die Societas Rutiliana und die Ursprünge der prätorischen Erbfolge der Freigelassenen*, ZRG 106 (1989), 358-403.
 - MATHERS 1988: Mathers C.J., *Family Partnerships and International Trade in Early Modern Europe: Merchants from Burgos in England and France, 1470-1570*, BHR 62, 3 (1988), 367-397.
 - MEIGGS 1960: Meiggs R., *Roman Ostia*, Oxford, 1960.
 - MINAUD 2005: Minaud G., *La comptabilité à Rome. Essai d'histoire économique sur la pensée comptable commerciale et privée dans le monde antique romain*, Lausanne, 2005.
 - MORGAN 1993: Morgan K., *Bristol West India Merchants in the Eighteenth Century*, TRHS 3 (1993),

- 185-208.
- MORSE 1921: Morse H.B., *The Supercargo in the China Trade about the Year 1700*, English Historical Review 36, 142 (1921), 199-209.
 - NORTH 1968: North D.C., *Sources of Productivity Change in Ocean Shipping, 1600-1850*, JPE 76, 5 (1968), 953-970.
 - ORIGO 1963: Origo I., *The Merchant of Prato. Francesco di Marco Datini*, Middlesex, 1963.
 - PRICE & CLEMENS 1987: Price J.M. & Clemens P.G.E., *A Revolution of Scale in Overseas Trade: British Firms in the Chesapeake Trade, 1675-1775*, JEH 47, 1 (1987), 1-43.
 - PRYOR 1977: Pryor J.H., *The Origins of the Commenda Contract*, Speculum 52, 1 (1977), 5-37.
 - RATHBONE 2003: Rathbone D., *The financing of maritime commerce in the Roman empire, I-II AD*, in: Lo Cascio E., *Credito e moneta nel mondo romano. Atti degli incontri capresi di storia dell'economia antica (Capri 12-14 ottobre 2000)*, Bari, 2003, 197-229.
 - RAUH 1993: Rauh N.K., *The Sacred Bonds of Commerce: Religion, Economy, and Trade Society at Hellenistic Roman Delos*, Gieben, 1993.
 - RICKMAN 1980: Rickman G.E., *The corn supply of ancient Rome*, Oxford, 1980.
 - SHAFER 1952: Shafer A., *The Williams Brothers. Merchants and Shippers, 1825-1850*, BBHS 26, 2 (1952), 73-94.
 - SIRKS 2007: Sirks A.J.B., *Supplying Rome: safeguarding the system*, in: Papi E., *Supplying Rome and the Empire*, JRA Supplementary Series 69, Portsmouth, 2007, 173-178.
 - STILLMAN 1973: Stillman N.A., *The Eleventh Century Merchant House of Ibn 'Awkal (A Geniza Study)*, JESHO 16, 1 (1973), 15-88.
 - TCHERNIA 1992: Tchernia A., *Le dromadaire des Peticii et le commerce oriental*, MEFRA 104 (1992), 293-301.
 - TRAN 2006: Tran N., *Les membres des associations romaines. Le rang social des collegiati en Italie et en Gaules, sous le haut-empire*, BEFAR 367, Roma, 2006.
 - TREGGIARI 1969: Treggiari S., *Roman freedmen during the Late Republic*, Oxford, 1969.
 - VAN MINNEN 1986: Van Minnen P., *A woman naukleros in P. Tebt. II 370*, ZPE 66 (1986), 91-92.
 - VEYNE 1961: Veyne P., *Vie de Trimalcion*, Annales ESC 16 (1961), 213-247.
 - VICKERS & WALSH 1999: Vickers D. & Walsh V., *Young Men and the Sea: The Sociology of Seafaring in Eighteenth-Century Salem*, Social History 24, 1 (1999), 17-38.
 - WACKE 1994: Wacke A., *Die adjektivischen Klagen im Überblick, I : Von der Reeder- und der Betriebsleiterklage zur direkten Stellvertretung*, ZRG 111 (1994), 280-362.
 - WALDSTEIN 1986: Waldstein W., *Operae libertorum. Untersuchungen zur Dienstpflicht freigelassener Sklaven*, Stuttgart, 1986.
 - WIERSCHOWSKI 1992: Wierschowski L., *Wirtschaftsinteressen oder Liebesehen? Die Heiratsverbindungen der Atisii, Devillii und Iulii aus Grenoble und Umgebung*, MBAH 11, 1 (1992), 32-55.
 - ZAHEDIEH 1999: Zahedieh N., *Making Mercantilism Work: London Merchants and Atlantic Trade in the Seventeenth Century*, TRHS 9 (1999), 143-158.